

Stakes

Laadullisen sosiaalitutkimuksen eettiset kysymykset

Kutsuseminaari 2.5.2005

© Kirjoittaja ja Stakes

Taitto: Christine Strid

ISBN 951-33-1799-4 (paperimoniste)

ISSN 1795-8091

ISBN 951-33-1414-6 (verkkokirja)

ISSN 1795-8105

Stakesin monistamo

Helsinki 2005

42 sivua, hinta 10 €

Sosiaali- ja terveysalan
tutkimus- ja kehittämiskeskus

Helsinki 2005

Esipuhe

Tässä raportissa on koottuna toukokuussa 2005 järjestetyn kutsuseminaarin ”Laadullisen sosiaalitutkimuksen eettiset kysymykset” esitelmät. Seminaari oli kolmas Stakesin tutkimuseettisen toimikunnan järjestämistä tilaisuuksista. Ensimmäinen, vuoden 2003 lopussa järjestetty seminaari käsitteli etiikan, palvelujärjestelmän ja perusoikeuksien välisiä suhteita. Toinen, vuonna 2004 järjestetty seminaari tarkasteli puolestaan lapsen itsemääräämisoikeuteen liittyviä kysymyksiä tutkimuksen ja palvelujärjestelmän arjessa. Nämä seminaarit ovat osa tutkimuseettisen toimikunnan tehtäviä. Seminaareista saatu positiivinen palaute ja runsaat osanottajamäärät osoittavat, että eettisten kysymysten käsittelyyn on sekä tarvetta että halua. Foorumeita, joilla kysymyksiä pohditaan, ei juurikaan ole.

Tässä raportoitu seminaari oli ensimmäinen, jossa keskityttiin puhtaasti tutkimuksessa, ja erityisesti sosiaalitutkimuksessa esille nouseviin eettisiin kysymyksiin. Terveystieteiden tutkimusta määrittävä lainsäädäntö ja siinä käytössä olevat eettiset toimintaperiaatteet soveltuvat huonosti sosiaalitutkimukseen ja etenkin laadulliseen sosiaalitutkimukseen. Eettisten toimintaperiaatteiden puuttuessa terveydenhuollon periaatteet ikään kuin huomaamatta omaksutaan myös sosiaalitutkimusta määrittäviksi eettisiksi säännöiksi. Professori Klaus Mäkelän seminaariesitelmä pohtii eettisten kysymysten säätelyä sekä kansallisten että kansainvälisten esimerkkien valossa. Puheenvuoro puolustaa sosiaalitutkimuksen terveydenhuollosta erillisten eettisten periaatteiden tarvetta samalla, kun se luonnostelelee periaatetyöskentelyn jatkamiseksi tarpeellisia toimenpiteitä.

Yksi seminaarissa pohdituista teemoista oli tutkimusprofessori Marja Holmilan käsittelemä pienyhteisön tutkimisen eettisten ongelmien käsittely. Pienyhteisön tutkija joutuu useimmiten esittäytymään kohderyhmälleen henkilökohtaisesti. Tutkimuksessa syntyy monimutkaisia ja -tasoisia suhteita, joiden hallinta on vaikeampaa kuin yksilöihin esimerkiksi haastattelututkimuksissa syntyvien suhteiden hallinta. Kyse on paitsi tutkimuksen hyödyistä myös informaation välittämisestä ja käyttämisestä, vahingon välttämisen periaatteesta. Erityisiä tutkimuseettisiä näkökohtia liittyy osallistuvaan havainnointiin.

Erikoistutkija Matti Kortteisen esitelmä pohtii ymmärtämisen ongelmaa eettisenä kysymyksenä. Mistä tiedämme, että tutkija on ymmärtänyt kohteensa oikein? Mistä tiedämme, että juuri tätä erityistä tapausta koskeva tulos on yleistettävissä ja jos niin mihin? Miten tavoitetaan puheen tai tekstin tarkoitus tai merkityssisältö, jos analyysissä keskitytään muotopiirteiden analyysiin. Ratkaisuksi Kortteinen esittää kvalitatiivisen analyysin tulosten muotoilua teoriaksi, joka tulee voida koetella muilla, esimerkiksi kvantitatiivisilla, aineistoilla.

Lehtori Harriet Strandellin puheenvuoro Lapset, etiikka ja vaikea osallisuus käsittelee suostumuksen, vapaaehtoisuuden ja vallankäytön välisiä suhteita. Lapsen maailman ”eksotisoinnin” sijaan korostetaan tänä päivänä sitä, että lasten ja aikuisten väliset valtasuhteet eivät ole ignoreitavissa. Tutkijalla on sekä eettinen että metodologinen vastuu ottaa ne huomioon. Eettinen symmetria edellyttää konkreettisesti tutkimustilanteessa tasapainoilua suojelun ja osallistumisen periaatteiden välillä. Lasten osallistumisen ei tarvitse kuitenkaan tarkoittaa enempää kuin aikuisenkaan kohdalla. Lasten ei tule joutua eräänlaisiksi panttivangeiksi ”lasten edun” nimissä käynnistetyille hankkeille, joihin heillä ei kuitenkaan käytännössä ole mahdollisuuksia vaikuttaa. Myös käsitteet, joita tutkija käyttää esimerkiksi kertoessaan tutkimuksesta lapsille, edellyttävät eettistä sensitiivisyyttä. Tutkijan tulisi tunnistaa, että ne eivät ole valtasuhteista vapaita tai neutraaleja, vaan yleensä asiantuntijavallan määrittämiä, usein jopa normatiivisia käsitteitä. Sensitiivisyyden puuttuessa tutkimus rakentuu lähtökohdille, jotka tukevat lasten toiseutta ja alistamista.

Helsingissä kesäkuun 20 päivänä 2005

Stakesin tutkimuseettinen toimikunta

Matti Heikkilä
puheenjohtaja

Marja Pajukoski
sihteeri

Sisällys

Esipuhe

Laadullisen sosiaalitutkimuksen eettinen säätely	9
<i>Klaus Mäkelä</i>	
Pienyhteisön tutkimisen eettiset ongelmat.....	21
<i>Marja Holmila</i>	
Ymmärtämisen ongelma eettisenä kysymyksenä kvalitatiivisessa tutkimuksessa	28
<i>Matti Kortteinen</i>	
Lapset, etiikka ja vaikea osallisuus	33
<i>Harriet Strandell</i>	
Liitteet:	
Liite 1. Seminaarin ohjelma	6
Liite 2. Osanottajat.....	7

KLAUS MÄKELÄ

SOSIAALITUTKIMUKSEN EETTINEN SÄÄTELY

Laajimmillaan tutkimusetiikassa on kyse toisaalta siitä, sallimmeko itsellemme tutkijoina jotakin sellaista, mitä emme sallisi arkielämässä (Wiberg 1991, 202), ja toisaalta siitä, vaadimmeko itseltämme tutkijoina jotakin sellaista, joka ylittää arjen vaatimukset.

Oikeastaan pitäisi puhua tutkimuksen etiikoista monikossa (Pohjola 2003, 127–128). Jo tutkimuskohteen valintaa voi arvioida moraalisesti. Voimme myös puhua tiedon hankkimisen etiikasta, tiedon tulkitsemisen etiikasta ja tiedon julkistamisen etiikasta. Tiedon käyttämisen etiikka koskee sitä, kenelle ja kenen hyödyksi tutkimusta tehdään. Tutkimuksen kollegiaalisuuden etiikka käsittää tutkijan suhteet tiedeyhteisöön. Tieteen sosiaalisen vastuun etiikka taas koskee tutkimuksen oikeutusta ja seurauksia.

Tieteellisen ja moraalisen arvioinnin keskinäissuhteet

On houkuttelevaa rinnastaa tutkimusetiikan vaatimukset tieteellisen tiedon kriteereihin, sillä kummatkin ”varjelevat tieteen integriteettiä ja oikeuttavat tieteen aseman itsenäisenä yhteiskunnallisena instituutiona.” (Hallamaa & Lötjönen 2002, 377). Tehokas ja tarkoituksenmukainen tiedonhankinta ja moraalisesti hyväksyttävä tiedonhankinta ovat kuitenkin kaksi eri asiaa.

Voidaan ehkä sanoa, että huolimaton tai taitamaton tutkimus aina on myös moraalitonta (Hallamaa & Lötjönen 2002, 376; Alasuutari 2005, 26). On väärin vaivata ihmisiä turhilla tutkimuksilla ja on väärin levittää harhaisia tuloksia. Tämän vuoksi lääketieteellisiä tutkimuslupia myönnettäessä kiinnitetään huomiota sekä eettisiin että tieteellisiin kysymyksiin (Kommittén om forskningsetik 1999, 9; Valtakunnallinen terveydenhuollon eettinen neuvottelukunta 2001, 1).

Toisin päin on kuitenkin selvää, että tieteellisesti loisteliaa koeasetelmaa saattaa olla moraalisesti kelvoton. Monet ihmiskokeet, jotka voisivat aidosti lisätä tietoaamme, rikkoisivat moraalimme perusteita vastaan.

Toisaalta tutkimusetiikkaa voidaan käyttää lyömäaseena kilpailevia tutkimussuuntia vastaan. Näin oli asian laita tanskalaisen tilastotieteilijän Bjørn Lomborgin ympäristöuhkia vähättelevää kirjaa (2001) vastaan tehdyissä kanteluissa. Lomborgia syytettiin lähteiden yksipuolisesta käytöstä. Tanskan tiedehallituksen tieteellistä vilppiä tutkiva toimikunta tekikin päätöksen, jonka mukaan Lomborgin täytti epärehellisyyden objektiiviset kriteerit vaikka vilppi ei ollutkaan tahallista (Udvalgene Vedroerende Videnskabelig Uredelighed 2003). Kiivaan keskustelun jälkeen tiedeministeriö kuitenkin kumosi päätöksen (Danish Committees on Scientific Dishonesty 2004).

Vielä laajakantoisempi oli Patrick Tierneyn (2000) paljon perättömyyksiä sisältänyt paljastuskirja *Darkness in Eldorado*. Kirjan käynnistämä parjauskampanja johti siihen, että Amerikan antropologinen yhdistys asetti työryhmän tutkimaan James Neelin ja Napoleon Chagnonin työskentelyä Brasilian ja Venezuelan sademetsien janomamien parissa. Työryhmän raportti on hajanainen, sekava ja yksipuolinen, mutta erilaisia metodisia lähtökohtia edustavien tutkijoiden kamppailu jatkuu yhä (American Anthropological Association 2002, Gregor & Gross 2004). Ruotsalaisen Metropolit-projektin tiedoston tuhoamiseen johtaneessa kampanjassa oli samoin mukana myös kovien ja pehmeiden menetelmien välistä taistelua (Mäkelä 1987, 187–189).

Tutkimuseettisten sääntöjen tulkintaprosessi

Tutkijalla on kolme erisuuntaista perusvelvollisuutta, velvollisuus tuottaa luotettavaa tietoa maailmasta, velvollisuus ylläpitää tieteellistä julkisuutta ja velvollisuus kunnioittaa tutkittavien oikeuksia. Velvollisuudet saattavat joutua ristiriitaan keskenään. Jotta ristiriitoja voitaisiin ratkoa, ne on ensin tunnustettava.

Tutkittavien oikeuksia ei saa loukata, mutta tutkittavien varjeleminen ei liioin saa johtaa tulosten vääristelyyn eikä tieteen julkisuuden rikkomiseen.

Minkä tahansa normin tarkka sisältö syntyy tulkinnan kautta. On tärkeää estää tulkintamonopolin syntyminen. On siis tärkeää, että erisuuntaiset pyrkimykset pääsevät vaikuttamaan tulkintaprosessiin. Niinpä on tarpeellista, että yksityisyyden suojaa koskevan lainsäädännön tulkintaan osallistuvat sekä tietosuojaavaltuutettu että Suomen Journalistiliiton lakimiehet. Vastaavasti on tärkeää, että tutkimuseettisiä säännöstöjä tulkitaan sekä tutkittavien että tutkijoiden näkökulmasta.

Annikka Suonisen tietosuojaavaltuutetun toimistosta vuonna 1999 saaman tulkinnan mukaan vanhemmilta on pyydettävä lupa, jos alle 18-vuotiailta kysytään muita kuin heitä itseään koskevia tietoja (Suoninen, henkilökohtainen tiedonanto 24.3.2005). Tämän vuoksi Suonisen väitöskirjatutkimuksessa ei kerätty tietoja esimerkiksi vastaajien vanhempien koulutuksesta (Luukka ym. 2001; Suoninen 2004). On ilmeistä, että yllä esitetty tulkinta vakavasti kaventaa sosiologisen tutkimuksen kysymyksenasetteluja. Yhtä selvää on, että tulkinnalle voidaan esittää vastatulkinta.

Tämä on vain yksittäinen esimerkki. Yleisesti on syytä pelätä, että henkilötietolain äärimmäisen tiukka tulkintalinja ja lääketieteellistä tutkimusta koskevan lainsäädännön perusteeton venyttäminen sosiaalitutkimukseen vakavasti haittaavat tutkimusta ilman että tutkittavien asema tosiasiallisesti paranee.

Tuntuu ehkä turhalta kantaa huolta tulkintojen kehittymisestä, kun eettisissä lautakunnissa on melkein pelkästään tutkijoita. On kuitenkin odotettavissa, että sekä tutkijajäsenet että lautakuntien juridiset asiantuntijat nimenomaan tässä roolissaan haluavat kaikin voimin varmistaa, että tulkinta ei loukkaa tutkittavien oikeuksia. Pohjois-Amerikan kokemukset viittaavat lisäksi siihen, että eettisten lautakuntien ote ajan mittaan yhä vain tiukkenee (Adler & Adler 2002, 35; Anthony 2005). Vastapainoksi olisi toivottavaa, että ainakin jotkut jäsenet ottaisivat asiakseen edustaa tieteellisen julkisuuden ja tutkimisen vapauden intressejä.

Huomioni kohteena ovat toisaalta tietoon perustuvan suostumuksen periaate ja toisaalta kielto vahingoittaa tutkittavia ja siihen liittyvä tietosuoja. Käsittelemättä jäävät kaikki muut tutkijan ja tutkittavien suhteita koskevat kysymykset kuten se, miten tutkijan tulee suhtautua tutkimiansa nuorten huumeiden käyttöön tai rasistiseen väkivaltaan tai milloin tutkijan tulee ottaa kantaa tutkittavien keskinäisiin konflikteihin. Juuri tämäntapaiset ongelmat ovat kenttätutkimuksen kiperimpiä, mutta ne eivät ole tutkimuseettisen ennakkosäätelyn ulottuvilla.¹

Taustaksi on ensin käsiteltävä tutkimuseettisten painopisteiden viimeaikaisia muutoksia ja biolääketieteellisen ja sosiaalitutkimuksen eroja.

¹ Kenttätutkimuksen moraalit ja tutkimuksen normatiivinen säätely ovat kaksi eri asiaa. Ralph Bolton (1995, 148-149) pohtii yhdyntään vaikutusta tutkijalle kertyvän tiedon autenttisuuteen: ”Yhdyntään jälkeen saatu tieto oli aina rikkaampaa, vilpittömämpää ja avoimempaa kuin etäämpää kerätty aineisto.” Bolton korostaa, että hän ei koskaan ryhtynyt sukupuolisuhteeseen pelkästään kerätäkseen aineistoa vaan oli aina kiinnostunut partnereistaan ihmisinä. Tutkijan sukupuolinen suuntautuneisuus vaikuttaa kyllä hänen työhönsä (Newton 1993), mutta Ralph Boltonin hyvistä kokemuksista huolimatta on vankkoja perusteita välttää sukupuolisuhteita kentällä. Tätä normia ylläpitämään ei kuitenkaan tarvita valvonta- ja rangaistusjärjestelmää.

Tutkimusetiikan painopisteiden muutos

Kun Norjan tieteen keskustoimikunta 25 vuotta sitten käsitteli tutkimusetiikkaa, se tunsikin vain kahdentyyppisiä ongelmia (Hovedkomiteen 1981). Keskityksellään julmia kokeita tehneen lääkärin mukaan nimetyt Mengele-tapaukset liittyivät tiedonhankintaa ja tutkittavien suojaa koskeviin normeihin ja atomipommia kehitelleen projektin mukaan nimetyt Manhattan-tapaukset käsitelivät tutkijan vastuuta tulosten sovellutuksista. 2000-lukua lähestyttäessä painotukset kuitenkin muuttuivat, ja päähuomio alkoi kohdistua tieteellisen vilpin esiintymiin, joita kai voisi kutsua Piltdown-tapauksiksi vuonna 1912 esiin kaivetun väärennetyn fossiilisen kallonlöydön mukaan.

Ensi näkemältä luulisi, että Piltdown-tapaukset eivät voi olla iso ongelma. Jos tieteellisen keskustelun ajatellaan olevan itseään korjaava prosessi, kai virheet ajan mittaan korjautuvat siitä riippumatta, ovatko ne tahallisia vai tahattomia tai moraalisesti moitittavia vai eivät.

Outoa viime vuosien keskusteluissa on se, että Piltdown-tapauksia ei niinkään käsitellä tieteen sisäisinä ongelmina kuin tiedeinstituutioiden yhteiskuntasuhteita haittaavina tahroina.

Arvovaltaisen Euroopan tiedesäätiön koodin perustelut puhuvat vuolaasti siitä, miten kansa ei enää luota tieteeseen ja miten on ponnisteltava tieteen yhteiskuntasuhteiden parantamiseksi (European Science Foundation 2000, 1–2, 4–6, 14). On vaikea uskoa, että mainosala tai alkoholi-enteollisuus kehystäisivät ammattieettisiä koodistojaan yhtä defensiivisesti.

Ainakin 200 vuodelta on dokumentoitu suurisuuntaisia tieteellisiä huijauksia eikä ole mitään perusteita olettaa, että huijaus olisi lisääntynyt suhteessa tutkijoiden lukumäärään. Muutenkin tilanneanalyysi taitaa olla virheellinen: jos tieteenvastaisuus on lisääntynyt, syynä eivät ole tieteelliset huijaukset vaan yleinen edistysuskon hiipuminen, yleiset ekologiset huolet ja biotekniikan uusien mahdollisuuksien laukaisemat pelot.

Myös Ruotsin tutkimuseettisen komitean mietinnössä kannetaan huolta siitä, luottaako kansa tutkimusinstituutioihin (Kommittén 1999, 6, 8, 14), ja samoja painotuksia on eräissä suomalaisissa puheenvuoroissa. Suomessa ihmiset vielä luottavat tieteeseen, mutta luottamuksen voi menettää hetkessä (Hallamaa & Lötjönen 2002, 374). ”Luottamus tieteeseen ja tutkimukseen voi säilyä vain, jos tutkimusyhteisö ja kaikki sen jäsenet sitoutuvat eettisesti kestäviin toimintatapoihin ja käytäntöihin.” (Hallamaa & Lötjönen 2002, 375)

On hyvä, jos kansa luottaa tieteeseen, mutta vielä tärkeämpää on, että tieteellisen tutkimuksen tulokset pitävät paikkansa. Tarjolla on onneksi myös tieteen sisäisiä perusteita kehittää hyvän tieteellisen käytännön loukkaamista koskevien epäilyjen käsittelytapoja.

Sosiaalitutkimus ja biolääketieteellinen tutkimus

Ongelmalliseksi tilanne muuttuu, kun biolääketieteellisen tutkimuksen suhdetoimintahuolet johtavat yleispätevyyttä tavoitteleviin muotoiluihin, jotka eivät ota huomioon käyttäytymistieteellisen ja humanistisen tutkimuksen erityispiirteitä. Euroopan tiedesäätiön säännöstö kertoo, että tieteen tehtävänä on ”lisätä ... ymmärrystämme fyysisestä, biologisesta ja sosiaalisesta maailmasta” mutta näkökulma on kapeasti luonnontieteellinen. Niinpä tieteelliseen toimintaan ”sisältyy teoreettisia ja kokeellisia tutkimuksia ja survey-tutkimuksia” (European Science Foundation 2000, 4). Mihin tässä sijoittuvat historialliset ja antropologiset tutkimukset? Tutkimusetiikkaa pohtineen ruotsalaisen parlamentaarisen komitean mietinnössä taas puhutaan yleisesti ihmiskokeista, vaikka tarkoitetaan vain lääketieteellisiä kliinisiä kokeita (Kommittén om forskningsetik 1999, 8–9).

Ruotsin tieteen keskustoimikunnan verkkosivuilla arvioidaan, että lääketieteen etiikan ohjenuorat on ulotettava myös muille tieteenaloille, koska ne ovat kehittyneet pisimmälle (CODEX 2005, 2). Myös suomalaisissa ohjeissa lääketieteellistä tutkimusta koskevia säädöksiä venytetään

sosiaalitutkimukseen (Koskela 2004). On kuitenkin ainakin neljä hyvää syytä varoa lääketieteen sääntöjen soveltamista sellaisinaan muille tieteenaloille.

Ensinnäkin tyypilliseen lääketieteelliseen tutkimukseen sisältyvä interventio loukkaa ihmisen koskemattomuutta paljon perusteellisemmin kuin tyypillinen sosiaalitieteellinen tutkimus. Siksi lääketutkimukseen osallistuva potilas tarvitsee yksityiskohtaisempaa tietoa tutkimuksen asetelmasta ja menetelmistä kuin lomaketutkimuksen vastaaja. Esimerkiksi satunnaistetuissa lumekontrolloiduissa tutkimuksissa on tärkeä tietää, millä todennäköisyydellä potilas jää vaille vaikuttavaa hoitoa (Valtakunnallinen terveydenhuollon eettinen neuvottelukunta 2001, 6).

Toiseksi lääketieteelliset ja sosiaalitieteelliset tutkimukset vaikuttavat tutkittaviin hyvin erityyppisten kausaali- ja vaikutusketjujen kautta.

Kolmanneksi valtaa ja vallan käyttöä tutkivan yhteiskuntatieteilijän suhde tutkittaviinsa muistuttaa enemmän lehtimiehen ja ministerin suhdetta kuin lääkärin ja potilaan suhdetta.

Neljänneksi lääketieteellisessä ja sosiaalitieteellisessä tutkimusprosessissa on usein suuria eroja. Tämä pätee erityisesti laadulliseen sosiaalitutkimukseen ja varsinkin osallistuvaan havainnointiin tai asiakirjalähteisiin perustuvaan tutkimukseen. Sosiaalitutkimuksen kysymyksenasettelut ja tutkimusasetelmat ovat usein väljempää, avoimempia ja epämääräisempiäkin. Tietysti on hyödyksi pakottaa tutkija kirjoittamaan suunnitelmansa mahdollisimman tarkasti. Kentälle lähtevä etnografi ei silti koskaan voi antaa yhtä tarkkaa selostusta tavoitteistaan ja menetelmistään kuin kliinisen lääketutkimuksen tekijä.

Ei ole ollenkaan varmaa, että yhteiskuntatieteellistä tutkimusta on tarpeen säädellä lailla. Sitä vastoin on hyvä perehtyä toisaalta eri maiden käyttäytymistieteellisten seurojen ammattieettisiin säännöksiin (Association of Social Anthropologists of the UK and the Commonwealth 1999; British Sociological Association 2002; American Anthropological Association 1998; American Sociological Association 1999) ja toisaalta Ruotsin, Norjan ja Kanadan toimikuntien ohjeisiin, joita yhteiskuntatieteilijät ja humanistit ovat olleet laatimassa (Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet 1990; Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora 2003; Medical Research Council ym. 1998).

Tutkimukseen osallistumisen vapaaehtoisuus

Ihmistutkimuksen ensimmäinen pääperiaate on, että tutkimusta ei tehdä salaa eikä vastoin tutkittavien tahtoa. Säännön tulkinnasta riippuu, miten yksityiskohtaista tietoa tutkimuksesta on annettava, keiltä kaikilta suostumus on pyydettävä ja mitä poikkeuksia hyväksytään.

Suostumuksen muotovaatimukset vaihtelevat. Suomessa laki lääketieteellisestä tutkimuksesta vaatii kirjallista suostumusta. Amerikan antropologisen yhdistyksen eettisen säännösten mukaan ratkaisevaa on suostumuksen laatu, ei sen muoto (American Anthropological Association 1998, 3). Sellaiset ryhmät kuin prostituoidut, huumeiden käyttäjät tai ammattirikolliset voivat olla hyvinkin halukkaita osallistumaan tutkimukseen haluamatta silti panna nimeään suostumuspaperiin (van den Hoonaard 2002, 10).

Suomessa terveydenhuollon eettinen neuvottelukunta on antanut ohjeet siitä, mitä tutkittavalle annettavan tiedotteen tulee sisältää. Luettelo käsittää 30 kohtaa ja lukuisia alakohtia (Valtakunnallinen terveydenhuollon eettinen neuvottelukunta 2001).

Pirjo H. Mäkelä toteaa, että käytännössä lääketutkimusten suostumusasiakirja ”pikemminkin suojaaa tutkijaa, tutkimuslaitosta ja tutkimuksen rahoittajaa mahdollisilta syytteiltä” (Mäkelä 2002, 22). Teksti on usein niin monisanainen ja vaikeaselkoinen, etteivät tutkittavat voi sitä ymmärtää. Mäkelä kysyy myös, onko moraalisesti oikein jättää jokin sairaus tutkimatta, kun tarvittavien resurssien kasvu tekee sen mahdottomaksi. Kliiniset lääketutkimukset ovat kallistuneet kovasti,

vaikka koehenkilöiden turvallisuus ja tiedon laatu ovat parantuneet vain vähän jos ollenkaan, ja tutkimusten kalleus näkyy myös lääkkeiden hinnoissa.

Toisinaan myös yhteiskuntatieteitä varten laaditut säännöt sisältävät yllättävän yksityiskohtaisia määräyksiä. Niinpä UNESCO:n MOST-ohjelman ohjeet sanoavat, että tutkimuksen osanottajille on annettava tieto tutkimuksen kontekstista, tarkoituksesta, luonteesta, menetelmistä, menettelytavoista ja rahoittajista (UNESCO, ei painovuotta). Erikoislaatuisealta tuntuu vaatimus, että tietoon perustuva yhteistyön mahdollistamiseksi vastuullisen tutkijan on annettava selvitys omista eettisistä periaatteistaan kaikille tutkimusryhmän jäsenille.

Ruotsin humanistis-yhteiskuntatieteellisen toimikunnan vahvistamien periaatteiden mukaan tutkittaville on annettava tietoa kaikista niistä tutkimuksen piirteistä, joiden kohtuudella voidaan ajatella vaikuttavan heidän osallistumishalukkuuteensa. Erikseen todetaan, että tarjottavan tiedon yksityiskohtaisuus voi vaihdella (Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet 1990, 7).

On väärin uskotella, että tutkittavan asema on sitä parempi, mitä yksityiskohtaisempaa tietoa tutkimuksesta hänelle annetaan. Sosiaalitutkimuksissa riittää useimmiten, että lauseella tai parilla selostetaan mitä tutkimus koskee.

Kun teimme kansainvälistä tutkimusta AA-liikkeestä, kävimme kymmenissä avopalaverissa ja haastattelimme kymmeniä AA:n jäseniä (Mäkelä ym. 1996). Kerroimme olevamme tutkijoita ja haluavamme oppia ymmärtämään AA:n toimintatapoja, mutta parhaalla tahdollamme emme olisi kyenneet antamaan niin tyhjentävää selostusta kuin lääketutkimuksilta edellytetään.

Monissa säännöstöissä todetaan erikseen, että tietoon perustuvan suostumuksen vaatimus ei ole poikkeukseton. Amerikan sosiologisen yhdistyksen mukaan suostumusta ei aina tarvita, jos tutkimus aiheuttaa vain hyvin vähän haittaa tutkittaville ja jos suostumuksen pyytäminen käytännössä estäisi tutkimuksen tekemisen. Jos aineisto kerätään julkisella paikalla tai julkisista asiakirjoista tai arkistoista, ei tutkittavien suostumusta myöskään tarvita. (American Sociological Association 1999, 12)

Ruotsin humanistis-yhteiskuntatieteellisen toimikunnan vahvistamien periaatteiden mukaan ennalta annettavasta tiedosta voidaan luopua esimerkiksi osallistuvaan havainnointiin perustuvissa tutkimuksissa, tietäntyyppisissä psykologisissa kokeissa ja muissa tutkimuksissa, joissa ennalta annettava tieto vaarantaisi tutkimuksen tavoitteet. Samoin katsotaan, että tutkittavien edustajien suostumus saattaa riittää niissä tapauksissa joissa kysymykset eivät koske yksityisluonteisia tai muuten arkaluontoisia aiheita. Mahdollisten edustajien luettelo on aika pitkä: koulun johto, opettaja, työnantaja, ammattiyhdistys. (Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet 1990, 7–9)

Kun yhteiskuntatieteilijä kartoittaa vallankäyttöä, asiaan perehtyneesti annetun suostumuksen periaate ei kaikilta osin voi olla voimassa. Suomen journalistiliiton ohjeissa korostetaan, että ”tiedot on pyrittävä hankkimaan avoimesti”, mutta poikkeuksellisia menetelmiä voidaan käyttää, jos ”yhteiskunnallisesti merkittäviä seikkoja ei voida muutoin selvittää” (Suomen journalistiliitto 2005, 1). Saman täytyy päteä yhteiskunnallisessa tutkimuksessa.

Sosiaalitieteissä on kuitenkin myös virtauksia, joille edes tietoon perustuva suostumus ei vielä riitä. Amerikan antropologinen yhdistys asetti työryhmän arvioimaan janomamien keskuudessa tehtyjen tutkimusten moraalista hyväksyttävyyttä. Työryhmä vaatii, että antropologit siirtyvät suostumukseen perustuvasta tutkimuksesta yhteistyöhön perustuvaan tutkimukseen. Tutkija ei saa päättää edes tutkimusongelmista saati tulosten julkaisemisesta. (American Anthropological Association 2002, I, 46; ks. myös Christians 2000).

Suomessa näin äärimmäisiä kantoja ei ole esitetty ainakaan näin näkyvästi, mutta meilläkin on keskusteltu siitä, miten tutkimussuhde on vaihtosuhte. Puhe vastavuoroisuudesta johtaa helposti ajatukseen, että tutkijan on jotenkin oltava tutkittaville hyödyksi, koska he antavat hänen tutkia itseään (Hoikkala 1998, 87–88). Usein kuulee myös sanottavan, että osallistuvissa tutkimuksissa tutkijan toiminta kentällä on tutkittaville merkityksellisempää kuin siitä kirjoitettava akateeminen

työ. Näin epäilemättä on asian laita, mutta mitä johtopäätöksiä siitä voi vetää? Myös lomaketutkimuksessa jokaisen itsensä täyttämä lomake on hänelle tärkeämpi kuin tutkijan esiin ajama taulukko tai tilastollinen malli. Tutkimusta ei tehdä tutkittavia varten vaan tiedon lisäämiseksi, siis oikeastaan tieteen vuoksi.

Suomessa aika monet nuorisotutkijat ovat omaksuneet nuorisotyöntekijän näkökulman, mikä vaikeuttaa viileän ja sivullisen tutkijan roolin omaksumista. Tämä pätee myös niin sanottuun kriittiseen nuorisotutkimukseen, sillä senkin näkökulma on nuorisopoliittinen, tosin käänteisesti. Tilannetta kärjistää, että tutkittavat usein kuuluvat vaikeuksissa kamppaileviin erityisryhmiin. Tuloksena on, että meillä on aika vähän hyviä sosiologisia kuvauksia eri nuorisoryhmistä.

Siinä ei ole mitään moittimista, että jotkut tutkijat haluavat auttaa tutkittavia jo itse tutkimusprosessissa, mutta sitä ei pidä kohottaa ihanteeksi. Tutkijan ei tarvitse pyytää anteeksi sitä että hän tekee työtään. Tutkija ei saa vahingoittaa tutkittavia, mutta hänen ei tarvitse olla heille hyödyksi.

Tutkimussuhteen kahdenkeskisyyttä ei pidä korostaa liikaa. Tutkittaville ei pidä tehdä sellaisia lupauksia, jotka kaventavat tieteellistä julkisuutta. Esimerkiksi vastaväittäjän täytyy voida perehtyä väitöskirjan primaariaineistoon. Samoin on hyödyllistä varmistaa, että tutkimusapulaiset voivat käsitellä aineistoa. Tutkittaville on myös syytä kertoa, miten aineisto tullaan arkistomaan ja miten sen käyttöä valvotaan. Tutkittaville annetut lupaukset on pidettävä, mutta ei pidä antaa turhia ja tyhmiä lupauksia.

Yksi suostumuksen alaan liittyvä ongelma koskee aineistojen käyttöä jatkotutkimuksissa. Tietosuojavaltuutetun toimiston ohjeen mukaan ”jos tarkoituksena on, että tutkimuksessa kerättäviä tietoja voitaisiin käyttää myöhemmin muussa tutkimuksessa, tähän tulee saada asianomaisen henkilön yksilöity, informoitu ja nimenomainen suostumus (kenelle, mihin tarkoitukseen ja mitä tietoja)” (Tietosuojavaltuutetun toimisto 2001, 11; ks. myös Kleemola 2000 ja Koskela 2004). Käytännössä tätä on tulkittu niin, että tietojen jatkokäyttö on yksilöitävä hyvin tarkoin. Ei ole helppo ymmärtää, miten tämä ohje on johdettu henkilötietolaista ja miksi halutaan rajoittaa tutkittavien oikeutta määrätä itseään koskevien tietojen käytöstä. Miksi tutkittava ei esimerkiksi saisi suostua siihen, että jokin hänen vastuullisena pitämänsä lääketieteellinen tutkimusyksikkö saa käyttää hänestä otettuja kudosnäytteitä mihin tahansa tutkimukseen, jonka laitosta valvova tieteellinen elin on hyväksynyt?

Usein on mahdotonta sanoa ennalta, minkälaista tieteellistä käyttöä jollakin aineistolla saattaa olla 20 vuoden kuluttua. Monia kyselyaineistoja on voitu käyttää valaisemaan erilaisten elintapojen vaikutuksia sairastavuuteen ja kuolleisuuteen, vaikka aineistot alun perin kerättiin aivan toisia tarkoituksia varten (Poikolainen 1983, Poikolainen & Simpura 1983). Vuonna 1958 Kettil Bruun nauhoitti sosiologista väitöskirjaansa varten ravintolan kabinetissa alkoholia nauttivien pienryhmien keskusteluja (Bruun 1959). 30 vuotta myöhemmin aineistoa käytettiin Auli Hakulisen johtamassa uraa uurtavassa lingvistisessä tutkimuksessa suomalaisen keskustelun keinoista (Hakulinen 1989) ja 40 vuotta myöhemmin Anna-Liisa Lehessaaren fonetiikan alaan kuuluvassa väitöskirjassa alkoholin vaikutuksesta puheen prosodiikkaan (Lehessaari 1997).

Kielto vahingoittaa tutkittavia

Toinen tutkimuseettinen pääperiaate on kielto vahingoittaa tutkittavia. Tässä on pidettävä erillään toisaalta tutkimukseen osallistuvat yksilöt ja toisaalta tutkimuskohteena oleva ryhmä.

Lääketieteellisen ja käyttäytymistieteellisen tutkimuksen käynnistämät kausaaliketjut eroavat toisistaan. Jos jollekulle annetaan lääkettä, sillä voi olla sekä lyhyt- että pitkäaikaisia vaikutuksia, mutta ne ovat erityyppisiä kuin jonkin lähiön elämää koskevan tutkimuksen seuraukset.

Sosiaalitutkimuksessa tutkittavien suojeleminen vahingolta on yksilötasolla ennen kaikkea tietosuojakysymys.

Tutkimushyötyjä ja tietosuojariskejä on punnittava vastakkain. Päivi Partanen arvioi kovien huumeiden käyttäjien määrää eri rekisterien sisältämien tietojen varassa. Tulokset julkaistaan tilastollisina yhteenvetoina, joissa yksilöitä ei voida tunnistaa. Tietojenkäsittelyn ensivaiheessa rekisterien henkilötunnustiedot salakirjoitetaan ja alkuperäiset tunnistetiedot hävitetään. Rekisterien yhdistämisen jälkeen myös salakirjoitetut tunnistetiedot hävitetään. (Alho & Partanen 2004)

Stakesin tutkimuseettinen toimikunta päätti huhtikuussa 2004, että tietoja kotikunnasta ei saanut kerätä, vaan ne oli korvattava maakuntaa ja taajama-astetta koskevilla tiedoilla. Perusteena lienee ollut, että yhdistelemällä kuntatietoja muihin tietoihin olisi eräissä tapauksissa voinut olla mahdollista tunnistaa se henkilö, jota tiedot koskevat. Päätös lienee johdettu eräistä henkilötietolain tulkinnoista. Tässä arvioin sitä arkijärjen ja tietosuojan kannalta.

Tutkijalla pitää olla oikeus kerätä tietoja sellaisella tarkkuudella, jolla hän ei saisi niitä julkaista. Toimikunnan päätös estää tutkijaa ryhmittelemästä kuntia eri tavoin sen mukaan, mitä tutkimuksen kysymyksenasettelut vaativat. Parhaat ryhmittelyt selviävät vasta kokeilemalla. Lisäksi emme tänään voi tietää, minkälainen ryhmittely on tarkoituksenmukaisin muutaman vuoden kuluttua tehtäviä aikavertailuja varten, sillä huumeiden käyttö voi kehittyä vaikeasti ennakoitavin tavoin.

Tutkimushyötyyn verrattuna kuntatiedon tietosuojariskit ovat häviävän pieniä. Ensinnäkin tutkijaa sitoo vaitiolovelvollisuus. Toiseksi yhdisteltyjen tietojen kytkeminen asianomaiseen yksilöön olisi hyvin vaivalloista. Kolmanneksi ei ole helppo kuvitella ketään, jolla olisi siihen intressiä. Neljänneksi samaan tulokseen voisi päästä muita tutkimuksessa kerättyjä tietoja yhdistelemällä.

Henkilötietolain tiukalla tulkinnalla ja venyttämällä lääketietieteellistä tutkimusta koskevaa lainsäädäntöä yhteiskuntatieteisiin valtio haluaa suojata tutkittavia tutkijaa vastaan. Yhtä tärkeää olisi suojata tutkittavia valtiota vastaan.

Kanadassa Simon Fraser -yliopiston jatko-opiskelija Russel Ogden oli opinnäytetyötään varten haastatellut henkilöitä, jotka olivat avustaneet AIDS-potilaiden itsemurhia. Vuonna 1994 hänet haastettiin kuolinsyöttötutkimuksen todistajaksi. Vastoin oikeuden määräystä Ogden kieltäytyi paljastamasta haastateltaviaan. Vaikka Kanadan kirjoitettu laki ei suojaa yliopistotutkijoiden tutkittavilta saamaa tietoa, Vancouverin kuolinsyöttötutkija johti eräistä etäisesti analogisista ennakkotapauksista päätöksen, jonka mukaan Ogdenilla oli oikeus salata tietonsa. (Lowman & Palys 2000.)

Ogden haastoi oikeuteen yliopistonsa keskushallinnon, koska se ei ollut tukenut hänen taisteluaan akateemisen vapauden puolesta. Tuomioistuimien ei tuominnut yliopistoa korvaamaan Ogdenin oikeuskuluja, mutta tuomari moitti päätöksessään yliopiston ”yllättävää rohkeuden puutetta” ja ”arkaa ja onttoa toimintaa”, vaikka Ogdenin haastaminen todistajaksi uhkasi akateemisen tutkimuksen vapautta. (Lowman & Palys 2000.)

Vuonna 1995 yliopiston tutkimuseettinen toimikunta alkoi vaatia, että suostumuslomakkeisiin sisällytettäisiin rajoitus, jonka mukaan tutkija saattoi joutua luovuttamaan tutkimustietoja tuomioistuimelle. Tavoitteena ilmeisesti oli varmistaa, että yliopisto välttyisi mahdollisten haasteiden aiheuttamilta oikeudenkäyntikuluilta. Kahta vuotta myöhemmin kriminologit John Lowman ja Ted Palys ilmoittivat toimikunnalle, että he eivät suostuisi rajoittamaan tutkimustietojen luottamuksellisuutta vaan uhmaisivat mahdollista oikeuden määräystä tulla todistajiksi. Toimikunta kieltäytyi hyväksymästä kahta Lowmanin ja Palysin projektia. Kahden valitusvaiheen jälkeen toimikunnan päätös kumottiin ja vahvistettiin Lowmanin ja Palysin oikeus käyttää rajoittamatonta luottamuksellisuuslauseketta. (Lowman & Palys 2000.)

Zinger ym. (2001) tutkivat eristysrangaistuksen psyykkisiä vaikutuksia. Suostumuslomakkeissa todettiin erikseen, että haastatteliijoilla oli velvollisuus kertoa vankilan johdolle sellaisista

tiedoista, jotka koskivat haastateltavan vangin tai vankilan turvallisuutta (Zinger 1999). Tällaisiksi aiheiksi nimettiin itsemurhasuunnitelmat, pakosuunnitelmat, muiden vahingoittaminen tai vankilan turvallisuuden häiritseminen. On syytä kysyä, miten voidaan tutkia eristysselein vaikutuksia, jos vastaajat tietävät, että heidän itsetuhoisista tai aggressiivisista aikeistaan raportoidaan vankilan johdolle (Palys & Lowman 2001).

Suomessa vastaavia tilanteita ei ole ollut. Ilmeinen puute kuitenkin on, että käyttäytymistieteellisillä aineistoilla ei ole erityistä lain suojaa. Lääkärin potilaskortistoon poliisi ei saa puuttua edes kotietsinnän yhteydessä, mutta samassa tilanteessa poliisi saa vapaasti käyttää yhteiskuntatieteellisiä aineistoja, vaikka tutkija tiedot kerätessään olisi taannut niiden luottamuksellisuuden. Tämä on vakava epäkohta, sillä monissa tutkimuksissa kerätään tietoja myös lainvastaisista teoista.

Pekka Hakkarainen keräsi 1980-luvulla huumausaineiden käyttäjien vapaamuotoisia haastatteluja eri paikkakunnilla (Hakkarainen 1987). Haastattelut tehnyt tutkimusapulainen joutui syytteeseen ja sai myöhemmin vankeustuomion törkeästä huumausaineiden salakuljetuksesta. Tutkimusapulaisen kotona tekemänsä etsinnän yhteydessä poliisi otti haltuunsa haastattelunauhoja ja muuta luottamuksellista tutkimusaineistoa. Kaikeksi onneksi huumepoliisi ymmärsi asian periaatteellisen kantavuuden, palautti aineiston kopioimattomana ja lupasi että aineiston sisältämiä tietoja ei käytettäisi poliisin työssä.

Läketieteellisillä interventioilla ei yleensä ole ryhmätason haittavaikutuksia, ellei nyt sitten jokin rokotusohjelma karkaa käsistä ja aiheuta epidemiaa. Sosiaalitieteissä sitä vastoin joudutaan usein ottamaan huomioon myös ryhmätason vaikutukset.

Voi olla järkevää vaatia kategorisesti, että lääketieteellinen tutkimus ei saa aiheuttaa mitään haitallisia seurauksia. Sosiaalitieteellisen tutkimuksen punninnassa kriteeriksi on ainakin ryhmätasolla kohotettava vain epäoikeudenmukaiset tai kohtuuttomat seuraukset. Jos konkurssirikoksia koskeva kriminologinen tutkimus ei riko tutkittavien tietosuojaa mutta tehostaa poliisin työtä, asia on kohdallaan, vaikka se voi haitata tutkimuskohteina olleita konkurssirikosten tekijöitä.

Ryhmätason huolenpito tutkittavista ei saisi johtaa rusoreunaiseen raportointiin. Tapani Valkonen esitteli ammattiliittojen toimitsijoille ammattiryhmien kuolleisuuseroja. Hän totesi, että kaikkein korkeimpia olivat tarjoiluhenkilökunnan kuolleisuusluvut ja että osaselitys luultavasti oli alkoholiehtoisissa kuolemissa. Hotelli- ja ravintolahenkilökunnan liiton edustaja vaati kiivaasti, ettei tämänkaltaisia tietoja pitäisi julkaista, koska ne mustaavat ammattikunnan mainetta. Tästä huolimatta Suomessa julkaistaan ammattiryhmittäisiä kuolinsyytietoja (Sauli 1979).

Astetta vaikeampi on kysymys siitä, mitä tietoja etnisistä vähemmistöistä sopii julkaista. Tutkijan ensimmäinen velvollisuus on antaa oikeaa tietoa todellisuudesta. Kriteeriksi ei voi nostaa sitä, mitä tutkittavat itse ovat valmiita julkaisemaan. On tietysti ongelma, jos tutkimus voimistaa etnisiin vähemmistöihin kohdistuvaa torjuntaa, mutta kaunistelu tuskin auttaa asiaa. Vastaavia tietoja leviää kumminkin huhupuheina ja arkitietona. Esimerkiksi opettajat ja monien muiden ammattien edustajat lienevät hyvin perillä maahanmuuttajien ongelmista perheväkivaltaa, rikollisuutta ja päihteiden käyttöä myöten. Myös negatiivisista ilmiöistä voi kirjoittaa epäsentimentaalisesti ja silti ilman pahantahtoisuutta.

Kun tutkittavat ryhmät ovat pieniä, on yleensäkin vaikea pitää erillään yksilötason tietosuojaongelmia ja ryhmätason vaikutuksia. 1960- ja 1970-luvun asiakirjoihin ja osallistuvaan havainnointiin perustuvissa tutkimuksissa nimettiin yleensä kohteena ollut hoitoyksikkö: Yläneen koulukoti (Bruun 1965), Lapinjärven huoltola (Säilä 1967, Säilä & Mäkelä 1967), Helsingin nuorisolasema (Sirén 1977). Kuvaukset olivat tosia mutta eivät imartelevia. Henkilökunnan jäseniä ja asukkeja ei mainittu nimeltä, mutta kuvaukset olivat sen verran yksityiskohtaisia, että henkilökunnan yksittäiset jäsenet olivat toisinaan tunnistettavissa ammattinimikkeen tai muun tiedon varassa. Sekä tutkimukset että niiden käynnistämä kontrollipoliittinen keskustelu aiheuttivat paljon pahaa mieltä kontrollityön tekijöille.

Rajanvero ei ole helppoa. Tutkimuskohteita ei turhan päiten pidä identifioida. Toisaalta, jos lehtimies tekee reportaasin jostakin liikeyrityksestä, virastosta tai hoitoyksiköstä, hän saa vapaasti kertoa havainnoistaan. Miksi tutkijalla ei olisi sama oikeus?

Ongelma on erityisen polttava monissa evaluaatiotutkimuksissa. Evaluoitavan hankkeen toimijoita on usein niin vähän, että heidät on helppo tunnistaa, eivätkä he ole kovin isovaltaisia. Miksi siis tutkija lähtisi paljastamaan kaikkia heidän tekemiään tyhmyyksiä ja vääryyksiä? Vaarana vain on, että lopputuloksena on laajamittainen kaunistelu ja silottelu. Tilannetta kärjistää vielä se, että evaluaatiotutkijoiden työsuhteet usein ovat lyhyitä ja että seuraava pesti saattaa riippua ohjausryhmässä istuvasta evaluoitavan hankkeen käynnistäjästä.

Aineiston keruu, säilytys ja arkistointi

Kvalitatiivisen tutkimuksen kulkua on vaikeampi ennakoida kuin kvantitatiivisen tutkimuksen vaiheita (Mäkelä 1990). Tästä seuraa, että myös projektien eettinen ennakkotarkastus on vaikeaa. Tutkija saattaa kentällä kohdata moraalisia valintatilanteita, joiden rinnalla kirjalliset suostumusrituaalit ovat vähämerkityksisiä, eikä mikään tutkimuseettinen toimikunta pysty näkemään saati ratkaisemaan niitä ennakolta. On kuitenkin yksi alue, jolla laadullisten tutkimusten suunnittelua ja ennakkotarkastusta voidaan kehittää ja vieläpä niin, että se parantaa sekä tutkittavien tietosuoja- että tieteellistä julkisuutta. Kyse on aineistojen keruun, säilytyksen ja arkistoinnin suunnittelusta.

Ison-Britannian talous- ja sosiaalitieteellinen toimikunta edellyttää, että kaikkien sen rahoittamissa tutkimuksissa kerätyt aineistot tarjotaan arkistoitaviksi sähköisessä muodossa (Economic and Social Research Council 2005). Tämä koskee myös kvalitatiivisia aineistoja. Rahoitusohjelman viimeinen erä maksetaan vasta kun aineistot on luovutettu arkistoitaviksi toimikunnan ylläpitämän arkiston edellyttämässä muodossa. Aineistot on tallennettava sellaisessa muodossa, että muut tutkijat voivat niitä käyttää. Tutkimusaika ja tutkimusrahoitus mitoitetaan niin, että ne riittävät aineistojen arkistointikelpoisiksi muokkaamiseen. Kun aineisto arkistoidaan, luovuttaja voi määrätä, miten luottamuksellisenä sitä on pidettävä ja millä ehdoin se voidaan luovuttaa ulkopuolisille tutkijoille.

Jo rahoitushakemuksen tulee sisältää selostus siitä, miten kerättävät aineistot, myös laadulliset, on tarkoitus arkistoida. Sinikka Aapola tosin tiesi kertoa, että Englannin sosiologisen yhdistyksen vuotuisen konferenssin käytäväkeskusteluissa uusi järjestelmä oli kohdannut kritiikkiä. Syitä lieene kahdenlaisia. Jotkut ehkä haluavat varjella kahdenkeskisen tutkimussuhteen luottamuksellisuutta. Käytännössä toinen peruste saattaa olla tärkeämpi, nimittäin se että aineistojen kerääminen arkistointikelpoisella tavalla on vaivalloista.

Kokenutkaan tutkija ei aina tiedä ennalta, minkä muotoista aineistoa hän tulee keräämään, siis mikä on havaintoyksikkö. Onko se keskustelu, kokous, tilanne, pidätys, pelivuoro vai jokin näiden yhdistelmä vai jokin muu yksikkö? Lisäksi tutkija joka tapauksessa tulee tekemään havaintoja, joita hän ei saa ehdettua ennalta sovittuihin yksiköihin ja joita varten hänellä pitää olla vapaamuotoinen kenttäpäiväkirja.

Kaikista hankaluuksista huolimatta on hyvä pyrkiä siihen, että tutkimussuunnitelmasta käy ilmi,

- miten aineisto säilytetään keruuvaiheessa,
- miten aineisto anonymisoidaan,
- miten aineisto arkistoidaan
- ja miten turvataan muiden tutkijoiden pääsy aineistoon.

Ehdotukset

Teen seuraavat ehdotukset:

- Mietitään keinoja käynnistää tieteesosociologinen tutkimus 90-luvun tutkimuseettisten kysymyksenasetteluiden taustoista ja vaikutuksista.
- Opetusministeriön tutkimuseettinen neuvottelukunta käynnistää eri tieteenalojen ja eri maiden tutkimuseettisiä säännöstöjä vertailevan kartoituksen.
- Westermarck-seura nimittää työryhmän selvittämään, miten tutkimuseettisessä sääntelyssä parhaiten voidaan ottaa huomioon lääketieteellisen ja yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen erot.
- Mietitään keinoja käynnistää Helsingin yliopistossa oikeustieteellinen tutkimus siitä, miten parhaiten voidaan puolustaa tutkimuksen vapauden ja tieteellisen julkisuuden periaatteita tutkimuseettisessä päätöksenteossa.
- Stakesin tutkimuseettinen toimikunta muuttaa tulkintalinjaansa tutkimuksen vapautta ja tieteellistä julkisuutta tukevaan suuntaan.
- Stakesin tutkimuseettinen toimikunta asettaa työryhmän laatimaan ohjeita laadullisten aineistojen säilyttämiseksi ja arkistoinniseksi sekä siitä, miten tietojen keruuseen ja arkistointiin liittyviä kysymyksiä pitäisi käsitellä yliopistojen opetuksessa.
- Mietitään keinoja edistää yhteiskuntatutkijan lähdesuojan parantamista.
- Alkoholitutkimussäätiö myöntää minulle apurahan pientä kyselyä varten, jossa 15–17-vuotiailta nuorilta kysytään heidän vanhempiansa koulutusta. Tutkimuksen ei tarvitse olla kallis, 30 vastaajaa riittää, mutta lähetän tietysti tietosuojavaltuutetun toimistolle asianmukaisen ilmoituksen syntyneestä henkilörekisteristä.

Kirjallisuus

- Adler, Patricia A., & Adler, Peter. (2002). Do university lawyers and the police define research values? Teoksessa Will C. van den Hoonaard (toim.), *Walking the tightrope: Ethical issues for qualitative researchers*, 34–42. Toronto: Toronto University Press.
- Alasuutari, Pertti. (2005). Yhteiskuntatutkimuksen etiikasta. Teoksessa Räsänen, Pekka, Anttila, Anu-Hanna & Melin, Harri (toim.), *Tutkimusmenetelmien pyörteissä*, 15–28. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Alho, Juha & Partanen, Päivi. (2004). Kovien huumeiden käyttäjien lukumäärän arviointi. Julkaisematon tutkimussuunnitelma 17.3.2004.
- American Anthropological Association. (1998). Code of ethics. <http://www.aaanet.org/committees/ethics/eth-code.htm> (10.3.2005)
- American Anthropological Association. (2002). Papers of the American Anthropological Association El Dorado task force submitted as a final report to the Executive Board of the association. <http://www.aaanet.org/edtf/index.htm> (22.2.2005)
- American Sociological Association. (1999). Code of ethics & Policies and procedures of the ASA committee on professional ethics. <http://www.asanet.org/members/coe.pdf> (16.2.2005)
- Anthony, Robert. (2005). Consistency of ethics review [12 paragraphs]. Forum: Qualitative Social Research, 6, 1: Art. 5. <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-05/05-1-5-e.htm> (8.5.2005)
- Association of Social Anthropologists of the UK and the Commonwealth. (1999). Ethical guidelines for good research practice. <http://www.theasa.org/ethics.htm>
- Bolton, Ralph. (1995). *Tricks, friends and lovers: Erotic encounters in the field*. Teoksessa Kulick, Don and Willson, Margaret (toim.), *Taboo: Sex, identity and erotic subjectivity in anthropological fieldwork*, 140–167. London & New York: Routledge.
- British Sociological Association. (2002). Statement of ethical practice. http://www.britisoc.co.uk/new_site/index.php?area=equality&id=63 (12.3.2005)
- Bruun, Kettil. (1959). *Drinking behaviour in small groups*. Helsinki: Finnish Foundation for Alcohol Studies.
- Bruun, Kettil. (1965). Koulukotijärjestelmämme ja sukupuolisesti hairahtuneet tytöt. *Sosiologia*, 2, 1: 3–13.
- Canadian Sociology and Anthropology Association. (1994). Statement of professional ethics. <http://www.csa.ca/structure/ethics.htm> (12.3.2005)

- Christians, Clifford. G. (2000). Ethics and politics in qualitative research. Teoksessa Denzin, Norman K., & Lincoln, Yvonna S. (toim.), *Handbook of qualitative research*, 133–154. London: Sage.
- CODEX. (2005). Forskning som involverar människor. <http://www.codex.uu.se/oversikter/manniskor/manniskor.html> (1.4.2005)
- Danish Committees on Scientific Dishonesty. (2004). Final decision in the complaint against Bjørn Lomborg. http://forsk.dk/portal/page?_pageid=407,897505&_dad=portal&_schema=PORTAL (16.4.2005)
- Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora. (2003). Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, jus og humaniora <http://www.etikkom.no/retningslinjer/NESHretningslinjer/NESHretningslinjer/99> (28.4.2005)
- Economic and Social Research Council. (2005). Research funding guide 2005. Annex C. Datasets policy. http://www.esrc.ac.uk/ESRCInfoCentre/Images/Annex%20C_tcm6-9738.pdf (12.6.2005)
- European Science Foundation. (2000). Good scientific practice in research and scholarship. Strasbourg: European Science Foundation.
- Gregor, Thomas A., Gross, Daniel R. (2004). Guilt by association: The culture of accusation and the American Anthropological Association's investigation of Darkness in El Dorado. *American anthropologist*, 105, 4: 687–698.
- Hakkarainen, Pekka. (1987). Huumausainekulttuuri ja käyttötavat Suomessa. Julkaisematon lisensiaattityö, Turun yliopiston yhteiskuntatieteellinen tiedekunta.
- Hakulinen, Auli (toim.). (1989). Suomalaisen keskustelun keinoja I. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Hallamaa, Jaana, & Lötjönen, Salla. (2002). Suomalainen tiedeyhteisö ja tutkimusetiikka. Teoksessa Karjalainen, Sakari, Launis, Veikko, Pelkonen, Risto & Pietarinen, Juhani (toim.), *Tutkijan eettiset valinnat*, 372–383. Helsinki: Gaudeamus.
- Hoikkala, Tommi. (1998). Mahtipontisuuden rajat, eli kenttätöön haaste, johon en kyennyt vastaamaan. Teoksessa Helena Helve (toim.), *Nuoruudesta! Nuorisotutkimusseuran kymmenvuotisjuhlakirja*, 82–107. Helsinki: Nuorisotutkimusseura ry.
- van den Hoonard, Will C. (2002). Introduction: Ethical norming and qualitative research. Teoksessa Will C. van den Hoonard (toim.), *Walking the tightrope: Ethical issues for qualitative researchers*, 3–16. Toronto: Toronto University Press.
- Hovedkomiteen for norsk forskning. (1981). *Forskning og etisk ansvar*. Oslo.
- Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. (1990). *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Kleemola, Maija. (2000). Tietosuoja ja tieteellinen tutkimus henkilötietolain kannalta. *Tietosuoja*, 12, 4: 20–30.
- Kommittén om forskningsetik. (1999). *God sed i forskningen*. SOU 1999: 4.
- Koskela, Riitta-Sisko. (2004). Hyvä suunnittelu auttaa oikeaan henkilötietojen käsittelyyn tieteellisessä tutkimuksessa. *Tietosuoja*, 16, 4: 30–34.
- Lehessaari, Anna-Liisa. (1997). Alkoholin vaikutus puheen prosodiikkaan. Helsinki: Helsingin yliopiston foneetiikan laitos.
- Lomborg, Bjørn. (2001). *The skeptical environmentalist*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowman, John, & Palys, Ted. (2000). The research confidentiality controversy at Simon Fraser University. <http://www.sfu.ca/~palys/Controversy.htm> (14.4.2005)
- Luukka, Minna-Riitta, Hujanen, Jaana, Lokka, Antti, Modinos, Tuija, Pietikäinen, Sari & Suoninen, Annikka. (2001). Mediat nuorten arjessa: 13-19-vuotiaiden nuorten mediakäytöt vuosituhaten vaihteessa. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston soveltavan kielentutkimuksen keskus.
- Medical Research Council (MRC), Natural Sciences and Engineering Research Council (NSERC), & Social Sciences and Humanities Research Council (SSHRC). (1998). Tri-council policy statement: Ethical conduct for research involving humans. http://www.ncehr-cnerh.org/english/code_2/index.htm (13.4.2005)
- Mäkelä, Klaus. (1987). Yhteiskuntatieteellisen tiedonhankinnan eettiset normit ja tietosuoja. Teoksessa Klaus Mäkelä (toim.), *Tieteen vapaus ja tutkimuksen etiikka*, 180–195. Helsinki: Tammi.
- Mäkelä, Klaus. (1990). Kvalitatiivisen analyysin arviointiperusteet. Teoksessa Klaus Mäkelä (toim.), *Kvalitatiivisen aineiston analyysi ja tulkinta*, 42–61. Helsinki: Gaudeamus.
- Mäkelä, Klaus, Arminen, Ilkka, Bloomfield, Kim, Eisenbach-Stangl, Irmgard, Helmersson Bergmark, Karin, Kurube, Noriko, Mariolini, Nicoletta, Ólafsdóttir, Hildigunnur, Peterson, John P., Phillips, Mary, Rehm, Jürgen, Room, Robin, Rosenqvist, Pia, Rosovsky, Haydée, Stenius, Kerstin, _wi_tkiewicz, Gra_yna, Woronowicz, Bohdan, & Zieli_ski, Antoni. (1996). *Alcoholics Anonymous as a mutual-help movement: A study in eight societies*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Mäkelä, Pirjo H. (2002). Tutkijan näkökulma. Teoksessa Karjalainen, Sakari, Launis, Veikko, Pelkonen, Risto & Pietarinen, Juhani (toim.), *Tutkijan eettiset valinnat*, 19–23. Helsinki: Gaudeamus.
- Newton, Esther. (1993). My best informant's dress: The erotic equation in fieldwork. *Cultural Anthropology*, 8, 1: 3–23.

- Palys, Ted, & Lowman, John. (2001). Social research with eyes wide shut: The limited confidentiality dilemma. *Canadian Journal of Criminology*, 43, 2: 255–267.
- Pohjola, Anneli. (2003). Eettinen kestävyys. Teoksessa Pohjola, Anneli (toim.), *Eettisesti kestävä sosiaalitutkimus*, 127–131. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Poikolainen, Kari. (1983). Inebriation and mortality. *International Journal of Epidemiology*, 12, 151–155.
- Poikolainen Kari, & Simpura Jussi. (1983). One-year drinking history and mortality. *Preventive Medicine*, 12, 709–714.
- Sauli, Hannele. (1979). *Ammatti ja kuolleisuus 1971-75*. Helsinki: Tilastokeskus.
- Sirén, Pirkko. (1977). Nuorisoasema päihkeitä käyttävien nuorten hoitoyhteisönä. Helsinki: Alkoholipoliittinen tutkimuslaitos.
- Suomen journalistiliitto. (2005). Journalistin ohjeet. <https://www.journalistiliitto.fi/Resource.phx/sivut/sivut-journalistiliitto/pelisaannot/journalistinohjeet/uudet.htm> (12.6.2005)
- Suoninen, Annikka. (2004). Mediakielitaidon jäljillä: Lapset ja nuoret valikoivina mediankäyttäjinä. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston nykykulttuurin tutkimuskeskus 2004.
- Säilä, Sirkka-Liisa. (1967). Huoltola - päihdyttävien aineiden väärinkäyttäjien hoitolaitos. Helsinki: Alkoholipoliittinen tutkimuslaitos.
- Säilä, Sirkka-Liisa, & Mäkelä, Klaus. (1967). Totaalisia yhteisöjä on erilaisia. *Sosiologia*, 4, 3: 114–122.
- Tierney, Patrick. (2000). *Darkness in Eldorado: How scientists and journalists devastated the Amazon*. New York: Norton.
- Tietosuoja-valtuutetun toimisto. (2001). Tietosuoja ja tieteellinen tutkimus henkilötietolain kannalta. Helsinki: Tietosuoja-valtuutetun toimisto. <http://www.tietosuoja.fi/uploads/bsiq5n.rtf> (14.4.2005)
- Udvalgene Vedroerende Videnskabelig Uredelighed. (2003). Afgørelse af klagerne mod Bjørn Lomborg. http://www.danbbs.dk/~gro_poul/Udvalgene%20Vedroerende%20Videnskabelig%20Uredelighed.htm (16.4.2005)
- UNESCO. (Ei painovuotta). Ethical guidelines for international comparative social science research in the framework of MOST. <http://www.unesco.org/most/ethical.htm> (29.1.2005).
- Valtakunnallinen terveydenhuollon eettinen neuvottelukunta. (2001). Muistilista eettisten toimikuntien jäsenille ja tutkijoille. <http://www.etene.org/tukija/dokumentit/Muistlco.pdf> (26.3.2005)
- Wiberg, Matti. (1991). Mitä etiikka yhteiskuntatieteilijöille kuuluu? Teoksessa Löppönen, Paavo, Mäkelä, Pirjo H., & Paunio, Keijo (toim.), *Tiede ja etiikka*, 202–244. Porvoo: WSOY.
- Zinger, Ivan. (1999). The psychological effects of 60 days in administrative segregation. Unpublished doctoral dissertation, Department of Psychology, Carleton University.
- Zinger, Ivan, Wichmann, Cherami, & Andrews, D.A. (2001). The effects of administrative segregation. *Canadian Journal of Criminology*, 43, 1: 47–83.

MARJA HOLMILA

PIENYHTEISÖN TUTKIMISEN EETTISET ONGELMAT

Johdanto

Laadullisen tutkimuksen eettiset periaatteet on luonnollisesti johdettavissa tieteen yleisistä eettisistä periaatteista. Niiden soveltaminen kvalitatiivisen tutkimuksen tekemiseen herättää kuitenkin joitakin erityiskysymyksiä ja ongelmia. Pyrin esityksessäni nostamaan näitä tulkitapulumia esiin yhteisessä keskustelussa pohdittaviksi. Lähdän liikkeelle eri tieteellisten seurojen muotoilemista säännöistä, ja tarkastelen niitä kvalitatiivisen tutkimuksen, ja siinä vielä erityisesti pieniyhteisöihin kohdistuvan laadullisen sosiaalitutkimuksen näkökulmasta.

Ajatteluuni ovat tietysti vaikuttaneet ne kokemukset, jotka minulla on laadullisten tutkimusten tekemisestä. Olen tehnyt pieniyhteisöihin kohdistuvaa osallistuvaan havainnointiin ja haastatteluihin pohjaavaa tutkimusta ja myös sellaista kvalitatiivista haastattelututkimusta, jossa kohteena ovat irralliset, toisilleen tuntemattomat henkilöt. Kolmanneksi olen tehnyt yhteisöjen kehittämisprojektien arviointitutkimuksia, joissa on yhdistetty kvalitatiivista että kvantitatiivista tutkimusotetta toimintatutkimuksellisessa kehikossa.

Pieniyhteisötutkimuksen voisi määrittää tutkimukseksi, jonka havainnointiyksikkönä eivät ole vain erilliset yksilöt vaan heidän muodostamansa kokonaisuus. Tyypillistä on myös, että tutkimuksen piiriin tulevilla yksilöillä on keskinäisiä suhteita, ja usein he myös tuntevat toisensa. Heidän elämäänsä saattavat myös vaikuttaa samat lähiympäristöä koskevat muutokset ja heillä on yhteisiä tai vastakkaisia intressejä ja yhteen nivoutuvia kohtaloita. Tämä kokonaisuus on yleensä osa laajempaa yhteisöä, esimerkiksi sellaisen maantieteellinen, kulttuurinen tai organisatorinen osa.

Pieniyhteisön tutkija joutuu useimmissa tapauksissa esittäytymään kohderyhmälleen henkilökohtaisesti, hankkimaan oikeutuksen tutkijan rooliinsa yhteisössä ja usein myös asumaan heidän keskuudessaan tai muuten jakamaan arjen pitkäksikin aikaa. Hän ei siis voi monestikaan olla etäinen ja anonyymi henkilö tutkimuskohteilleen. Hänen ja tutkittavien välille syntyy monenlaista vuorovaikutusta, tunnesiteitä, sympatioita ja antipatioita. Hän saattaa tarvita monenlaista apua arkeensa ja maksaa asumisesta ja ruuastaan rahalla.

Yhteisötutkimuksessa syntyy siis monimutkaisia ja monitasoisia suhteita, joiden hallinta on yleensä vaikeampaa kuin irrallisiin yksilöihin esimerkiksi haastattelututkimuksissa syntyvien suhteiden hallinta.

Tutkimuksen teon yleisiä eettisiä periaatteita

Tutkimuksen teon yleisiä periaatteita koskevissa lähtökohdissa olen käyttänyt ennen kaikkea seuraavia lähteitä: Sakari Karjalainen (toim) 2002, Suomen tutkimuseettisen neuvottelukunnan eettiset ohjeet vuodelta 1999, American Anthropological Association'in eettiset säännöt vuodelta 1998, Oral History Society's Ethical Guidelines vuodelta 2003, Norjan National Committee for Research Ethics in the Social Sciences and the Humanities vuodelta 2001 sekä eri kvalitatiivisen tutkimuksen metodikirjoissa käytä keskustelua tutkimuksen etiikasta.

Tutkijan perustehtävä on luotettavan informaation tuottaminen todellisuudesta. Informaatio käsittää todellisuuden ilmiöiden tulkinnan, kuvailun ja selittämisen. Informaation tuottamisen lisäksi tutkijan on pystyttävä välittämään työnsä tuloksia toisille tutkijoille ja yhteiskunnan muille

jäsenille. Tutkijan ammattietiikkaan liittyvät vaatimukset kohdistuvat 1) ammattitaidon hankkimisen, 2) informaation tuottamisen, 3) informaation välittämisen, 4) informaation käyttämisen, 5) kollegiaalisen toiminnan ja yleisemmin lojaalisuuden kysymyksiin (Pietarinen 1999). Keskityn pohtimaan tässä kohtia 2–4.

Niin sanottujen keskitason periaatteiden (Häyry 1999) etuna on huomion kiinnittäminen joihinkin seikkoihin, jotka tutkijoiden oma ammattietiikka ja yleinen mielipide voivat helposti unohtaa. Periaatteet muodostuvat neljästä yksikertaisesta ja intuitiivisesti vetoavasta näkökulmasta. Nämä ovat: hyötyperiaate, vahingon välttämisen periaate, autonomian kunnioituksen periaate ja oikeudenmukaisuuden periaate.

Tiedonintressi ohjaa tutkimusta

Jurgen Habermas kutsuu tiedonintresseiksi niitä tiedollisia strategioita, jotka ohjaavat erilaisia tutkimustapoja. Tiedonintressit kuuluvat erottamattomasti kaikkeen tiedonhankintaan, koska tietoa tarvitaan aina johonkin tarkoitukseen. Tiedonintressi voi olla 1) tekninen (elämisen aineellisen perustan turvaamiseen tai yhteiskunnan rakentamiseen liittyvä), 2) praktinen (pyrkii turvaamaan ja edistämään keskinäistä ymmärtämistä ja itseyymmärrystä tai 3) emansipatorinen (liittyy pyrkimykseen päästä eroon kahlitsevista pakotteista ja edistää vapautumista) (kts. Pietarinen 2002, 63–64; kts. myös Heikkilä 2002, 174–175). Tiedonintressin luonteen ymmärtäminen poistaa tutkijoiden keskinäisiä epäilyjä ja epäasiallisia koulukuntakiistoja ja auttaa toimimaan kollegiaalisuuden vaatimuksen mukaisesti (etm, 9).

Tiedonintressien tiedostaminen ja niiden hyväksyminen voi olla tärkeää myös paitsi tutkijayhteisölle, myös tutkimuksen kohteille ja tutkimuksen hyödyntäjille. Jotta tutkija voi toimia tutkimuksen eri vaiheissa eettisesti oikein, hänellä pitäisi olla selkeä käsitys omista tiedonintresseistään. Hänen tulisi myös osata jollain lailla kuvata tutkittavilleen, mihin hänen tutkimuksensa kohdistuu, jotta nämä voisivat päättää haluavatko olla työssä osallisina. Tästä kaikei seurata, että jos tutkija kesken tutkimushankettaan radikaalisti muuttaa käsityksiään siitä, mihin tutkimus tähtää, siis mihin tarkoitukseen hän informaatiota hankkii, hänen tulisi kertoa tästä muille. Aika useinhan kvalitatiivisessa tutkimuksessa käy niin, että kentälle mennään jonkin verran epämääräisin tavoittein, ja varsinainen tutkimustavoite muotoutuu vasta ensimmäisten kenttähavaintojen ja niiden erittelyn jälkeen. Joissakin oppaissa jopa opetetaan, että tutkijan olisi syytä aina tehdä ensin vähän kenttätutkimusta, ennen kuin lyö tarkasti tavoitteensa lukkoon. Kentältä nousevat havainnot voivat näet merkittävällä tavalla muuttaa hänen käsityksiään siitä, mikä on tärkeää.

Onko kvalitatiivinen tutkija todella näin vapaa? Usein kvalitatiivinen tutkimus kohdistuu sen verran suljettuun yhteisöön tai organisaatioon, että sinne ei ole ulkopuolisen mahdollista mennä ilman että siihen saadaan yhteisön edustajilta yleinen lupa. Jos tutkija esimerkiksi saapuu tällaiseen yhteisöön kertoen, että hänen tiedonintressinään on tuottaa tietoa joka auttaisi yhteisön johtajia kehittämään ryhmän toimeentulomahdollisuuksia ja elinoloja, ja sitten kohtaakin ryhmän sisällä julmaa sortoa, mikä saa hänet innostumaan yhteisön johtajien hallintotapojen kriittisestä erittelystä – mielestään hyvinkin eettisin perustein – voi kysyä onko hän kuitenkaan toiminut eettisesti oikein. Hänhän on harhauttanut yhteisön portinvartijat väärällä informaatiolla tutkimuksen tiedonintresseistä. Ilmeisesti tässä tilanteessa oikea menettely olisi selostaa heille muuttunut tavoiteasettelu, ja pyytää uutta suostumusta tutkimuksen tekoon, vaikka aika todennäköistä on, että lupaa ei sitten enää tulisikaan. Eettisesti oikein menettelee varmaan myös tutkija, joka kertoo kentällä, ettei hänen tutkimusaiheensa ole vielä selvästi muotoutunut, ja että hän etsii täsmennystä aiheelleen. Mutta onko tällainen esittely kovinkaan vakuuttava?

Hyödytön tutkimus ei ole eettistä

Hyötyperiaate on edellä mainittujen eettisiä periaatteita käsittelevien teosten mukaan eettisen päätöksenteon alkupiste ja liikkeelle paneva voima. Täysin riippumatta siitä, voidaanko tutkimusta arvostella muilla moraalisisilla perusteilla, se voidaan edellä mainittujen eettisiä periaatteita käsittelevien teosten mukaan tuomita jo pelkän hyödyttömyytensä vuoksi. Siksi onkin aina tarkasteltava, ketä tai mitä arvion kohteena oleva tutkimus voisi hyödyttää - kun käsite hyöty ymmärretään laajasti, Habermasin esittämällä tavalla liittämällä siihen pragmaattisen hyödyn lisäksi itseymmärryksen ja maailman ymmärtämisen lisääntymisen sekä emansipatorisen hyödyn.

Tiukemman kannan näyttäisi ottaneen mm. Norjan sosiaali- ja humanisten tieteitten tutkimuseettinen komitea (Nesh 2001, 7) Sen mukaan tutkimus on velvollinen edistämään toiminnallaan yhteiskunnallista hyvinvointia. Tutkijalla on itsenäinen vastuu siitä, että hän osoittaa kohteenaan olevien ongelmien suoraan tai epäsuorasti hyödyttävän yhteiskuntaa. Mielestäni tämä on jo liian tiukkaan muotoiltu vaade. Käsittääkseni riittää jos rahoittajilla on käsitys siitä millaiseen tutkimukseen niukkoja varoja olisi yhteisen edun tai tieteen kehityksen nimissä eniten suunnattava.

Yhteisötutkimuksen kannalta hyötyperiaatteen pohdinta herättää kysymyksen, pitäisikö tutkimuksen hyödyttää tutkittavaa pienyhteisöä itseään? Tällainen ajatushan on usein mukana ainakin sellaisessa soveltavassa yhteisötutkimuksessa, jossa tarvitaan yhteisön jäsenten aktiivista yhteistyötä tutkijan kanssa. Tutkimus saatetaan myös ”myydä” heille sillä lupauksella, että se jollain lailla antaa yhteisölle jotain.

Olisin taipuvainen ajattelemaan niin, että yhteisötutkimuksen ei tarvitse välttämättä suoraan hyödyttää tutkittavana olevaa pienyhteisöä. Hyödyn voi ajatella tulevan kiertotietä ja tarkastelun kohteena ollut yhteisö on eräänlainen esimerkkitapaus jostain elämänmuodosta. Ryhmän kuvaus nostaa esille yleispäteviä piirteitä ja antaa sitten mahdollisesti aineksia näiden asioiden muutokselle, mikä pitkällä tähtäimellä hyödyttää myös tutkittua pienryhmää. Yleensä pienyhteisöissä onkin aina yksilöitä, jotka ymmärtävät tutkimuksen tavoitteellisuuden juuri näin. He osallistuvat tutkimukseen ajatellen, että ehkä he täten voivat tehdä jotain hyvää; ei niinkään että he itse henkilökohtaisesti voisivat jotenkin tutkimuksesta hyötyä. Välitön hyöty haastateltavalle saattaa olla jo se, että hän kokee itsenä kuulluksi tai että hän on saanut uutta tietoa tai näkökulmia.

Eri asia sitten ovat ne tutkimukset, joiden tiedonintressi kohdistuu yhteisön kehittämiseen. Niissä kohdeyhteisö hyötyy prosessiin osallistumisesta, sillä se itse panostaa siihen aikaa ja työtä. Hyöty yhteisölle tulee siis molemminpuolisesta yhteistyöstä, ei pelkästään tutkimuksesta. Kehittämistutkimuksissa on järkevää neuvotella tutkijoiden ja toimijoiden roolit ja yhteistyön pelisäännöt selviksi jo alkuvaiheessa.

Hyötyvaatimus on yleisperiaatteena hyvin vaativa. Huonosti tehty kvalitatiivinen tutkimus on hyödytön; vaikka se kuinka kuvailee ja raportoi havaintoja ja haastattelukatkelmia, se ei lisää kenenkään itseymmärrystä tai anna aineksia maailman hahmottamiseen, jos se ei ole laadukas tutkimus. Tästä voisi ehkä vetää sellaisen johtopäätöksen, että nopeasti ja huolimattomasti tehtyjä pikku kuvauksia ei ole kovinkaan eettistä tehdä, vaikka niiden kenttätyöstä ei näyttäisi olevan sen suurempaa haittaa kenellekään. Jos kvalitatiiviseen tutkimukseen ryhdytään, sille on taattava riittävät onnistumisen edellytykset.

Kunnollisen ja eettisen tutkimuksen tekeminen on koko tiedeyhteisön etu. Jos tutkija, luotuaan tutkittavassa yhteisössään odotuksia ja vaivattuaan heitä monin tavoin, pettää kaikki odotukset joko siksi, että tutkimus on huono tai että tutkittaville on koitunut siitä haittaa, hän todennäköisesti vaikeuttaa muiden tutkijoiden mahdollisuuksia tehdä tulevaisuudessa samantapaista työtä samojen ihmisryhmien keskuudessa. Tutkijan tulee siis tuntea vastuunsa tietelle ja ammattikunnalle, sen maineelle ja integriteetille, ja varmistaa tulevien kenttätyöntekijöiden pääsy samoihin kohteisiin (American Anthropological Association 1998).

Informaation välittäminen ja käyttäminen

Tutkijan tulee osaltaan vaikuttaa siihen, että tieteellistä informaatiota käytetään eettisten vaatimusten mukaisesti. Laajan kannan mukaan tutkijat ovat osaltaan vastuussa informaation seurauksista, ja siksi heidän tulisi vaikuttaa siihen, miten tutkimuksen tuloksia käytetään. Suppean kannan mukaan ammattiettiikasta ei seuraa mitään informaation soveltamiseen nähden ja on tutkijan oma asia haluaako hän vaikuttaa yhteiskunnalliseen keskusteluun (Pietarinen 2002, 66–67). Silloin kun tutkimuksen tiedonintressi on kehittämisorientoitunut, on syytä osallistua yhteiskunnalliseen keskusteluun, ja tutkimuksen yhteiskunnalliset vaikutukset ovat muutenkin keskeisesti kaikessa tutkimuksen teossa. ”Sosiaalisen vastuun vaatimus korostaa ennen kaikkea sitä, että omaan tutkimusalaan paneutumisen lisäksi tutkijan tulisi kehittää laajaa näkemystä tieteellisen tiedon vaikutuksista yhteisöjen elämäntapaan ja elinolosuhteisiin. Selitystiedon lisäksi tarvitaan näkemystietoa, toteaa professori Juhani Pietarinen (emt. 67). Kysymys tiedon vaikutuksista on esillä jo tutkimusta aloitettaessa ja empiiristen tulosten tulkintaa ei pidä jättää kesken. Tavoitteeksi voidaan myös asettaa, että tutkimusryhmä pitää hallussa ”tulkintahegemonian” eli se halua ja osaa tehdä tulkintoja tutkimusten tuloksista (Heikkilä 2002, 275). Tosin on todettava, että jos tuloksia välitetään julkisuuteen, media saattaa olla vaikeasti hallittava ja hankala yhteistyökumppani. Sen kanssa toimiessaan kokematon tutkija saattaa tarvita toisten tutkijoiden apua. Tästä huolimatta keskustelua on käytävä, ja paljon käydäänkin tietysti.

Vahingon välttämisen periaate

Vahinkoperiaatetta pidetään yleensä tärkeimpänä yksittäisenä ohjenuorana tutkimuseettisessä päätöksenteossa. Sellaisesta tutkimuksesta tulee pidättäytyä, joka voi tuottaa kohtuutonta vahinkoa. Miten haittaa voidaan arvioida?

Ihmisiltä voidaan yleensä kysyä mikä heidän mielestään on vahinkoa ja haluavatko he osallistua tutkimukseen, johon liittyvät riskit tutkija on velvollinen huolellisesti kuvaamaan. Mikäli tutkija noudattaa tunnontarkasti ”Informed Consent” -periaatetta, kaikki koituvaa vahinko tapahtuu tavallaan koehenkilön vastuulla. Periaatteessa voi jopa ajatella, että ihmisillä on näin oikeus jopa tuottaa itselleen vahinkoa, jos he vain allekirjoittavat ”informed consent” -lomakkeen (Häyry, 1999). Voiko lähteistä tullut menettely auttaa sosiaalitieteen erityispulmissa?

Englantilaisen suullisen historian tutkimuksen seuran informed consent -ajattelu on viety hyvinkin pitkälle ja menettely kuvattu perusteellisesti. Haastateltavat, jotka siis ovat menneestä ajasta kertovia informantteja, allekirjoittavat lomakkeen, jossa he määrittelevät ne ehdot, joiden mukaan heidän antamiaan tietoja saa käyttää tai säilyttää (www.oralhistory.org.uk). Sopimuksen yksityiskohtaisuutta selittää se, että Isossa Britanniassa tekijänoikeuslainsäädäntö on hiukan erilainen kuin meillä. Siellä haastattelussa puhuttu teksti on tekijänoikeudellisesti puhujan ’omaisuutta’, eli tutkittava lainsäädännöllisesti omistaa puheensa. Siellä myös lomakkeet saavat tekijänoikeusuoja. Suomessa tekijänoikeutta eivät saa edes kyselylomakkeet (joskus lähioikeuksien mukaista luettelosuoja kyllä), eikä arkikielinen puhe haastatteluissa. Meillä suojaa saa riittävän omaperäinen kirjallinen tai taiteellinen teos (suullinen tieto, Arja Kuula). Historian tutkimuksessa kohteena saattavat yhteiskuntatieteitä useammin olla tunnetut julkisuuden henkilöt, mikä on lisäperuste näin tiukalle ja monimutkaiselle menettelylle.

Haastateltavan ratkaisuja määrittävät paitsi anonymiteetin ja yksityiselämän suojaamisen tarpeet, joskus myös ajatus taloudellisesta tai muusta hyödyistä. Ei ole aina niin, että tutkittava haluaa pysyä anonyyminä, vaan hän saattaa nimenomaan haluta päästä esille, saada osansa tutkimuksen mahdollisesta julkisuudesta, ehkä myös teosten myyntituotosta jos kirjasta tulisi kansainvälinen menestys. Tutkija voi joutua hyvin erilaisten toiveitten ristiriitaan.

En tiedä miten yleistä Suomessa on sosiaalitieteellisissä tutkimuksissa käyttää allekirjoitettuja lomakkeita pyydettyä haastatteluja. käyttö. Hoidossa olevien potilaiden haastatteluun sellainen kai yleensä tarvitaan. Itse en ainakaan ole koskaan sellaista käyttänyt, ja sen käyttö voisi tuntua monesti aika hankalalta, haastatteluun rupeaminen kun saattaa olla pitkä prosessi, milloin halkopinon kupeessa ja milloin kahvipöydän ääressä. Mutta mahdoton se tuskin olisi, jos tätä pidettäisiin tärkeänä.

Amerikan antropologiyhdistys painottaa, että ”informed consent process” on dynaaminen ja jatkuva: prosessi lähtee käyntiin jo tutkimuksen suunnitteluvaiheessa, ja jatkuu koko toteutuksen ajan tutkittavien kanssa käytyjen keskustelun ja neuvottelujen myötä.

Ajatuksena tässä lienee se, että tutkimuksen päämäärä saattaa muuttua tai täsmentyä kenttätöön aikana, ja alkuvaiheessa annettu suostumus ei välttämättä enää olekaan pätevä. Itse olen syylistynyt vastaavaan tiedonintressiä koskevaan petokseen, vaikka en osaakaan ajatella siitä olleen kenellekään mitään erityisempää haittaa. Kun vuonna 1977 sain ensimmäisen apurahani tutkiakseni haastatellen ja osallistuvalla havainnoinnilla maalaiskylän alkoholinkäyttötapoja, menin kentälle kertoen, että kiinnostukseni kohdistui kyläläisten elämäntapaan. Pelkäsin, että sana alkoholi sulki monta ovea, ja etenkin pelkäsin että monet ryyppyt ja iloiset illanistujaiset jäisivät kokematta ja havainnoimatta. Pidin myös rahoituslähteeni, Alkoholitutkimussäätiön, salassa. Vasta oleskeltuani kylässä kolme kuukautta kesällä, saatuani kyläläisten luottamuksen ja solmittuani useita ystävyys- ja tuttavuussuhteita, palasin talvikaudeksi tutkimaan ”elämäntapaa ja alkoholinkäyttöä”. En tainnut tätä myöskään rahoittajille sen kummemmin selostaa menettelytapaa. Ainoastaan yksi kyläläinen minua tästä moitti, pitkän ajan päästä. Muut eivät sanoneet mitään, mutta minulla on ollut tähän päivään asti, ja vieläkin on, huono omatunto tuosta menettelystä.

Norjan eettinen komitea toteaa, että joskus tutkimus on sellainen että suostumusta voi olla vaikea saada. Näin on jos tutkittavilla ei ole mahdollisuutta antaa vapaata ja tietoista suostumusta, tai jos tutkittavien ei pitäisi tuntea tutkimushypoteesia, jotta tutkimus voisi onnistua. Ohjeeksi annetaan, että jos suostumusta ei voi saada etukäteen, se pitää pyytää jälkikäteen (Nhs 2001, 10). Jos henkilö tällöin haluaa, on häntä koskeva aineisto poistettava tutkimusaineistosta. Vastavanlainen menettely on tavallaan se, kun tutkija antaa tutkittaviensa lukea käsikirjoituksensa ja myös muuttaa sitä havainnoitavien haluamalla tavalla. Useimmiten tässä täytyy kylläkin käyttää tutkitun ryhmän edusmiestä, eihän raporttia voi luetuttaa sadoilla ihmisillä. Itse menettelin näin kylä-tutkimuksessani ja luulen, että se oli eduksi lopputulokselle, vaikka joku toinen kyläläinen olisi taas voinut tehdä hyvinkin erilaisia huomautuksia.

Joidenkin ryhmien tutkimuksessa saattaa tutkijan vastuu olla erityinen. Lapset tai vanhukset eivät ehkä kykene arvioimaan tilannetta, ja vanhempien luvan hankkiminen on usein paikallaan. Lisäksi haastattelutilanne sinänsä voi olla joillekin ihmisille haitaksi. Sehän on interventio ihmisen elämään, usein vaikuttavampi kuin mitä tulemme ajatelleeksi. Sen vaikutus riippuu tietysti aiheesta, mutta kipeiden asioiden syvähaastattelu saattaa mullistaa ihmisen tasapainoa. Tällaisista asioista on neuvoja monissa haastattelutyön oppikirjoissa. Muistan miten alkoholistien perheenjäseniä haastatellut työryhmämme keskusteli pitkään siitä, miten pitäisi varustautua haastattelutilanteen jälkihoitoon. Päätimme, että haastattelua ei pidä lopettaa liian jyrkästi, vaan loppuun on jätävä aikaa tasoittumiseen. Otimme mukaan hoitoyksiköiden osoitteita ja tietoja niiden toiminnasta siltä varalta että haastateltava olisi niistä halunnut tietoja, osoitimme haastateltavalle myötätuntoa ja pyrimme olemaan myös ihmisinä läsnä tilanteessa jos haastateltava niin halusi. Samanlaisia pohdintoja liittyi alkoholin suurkuluttajanaisten haastatteluihin.

Norjan eettinen komitea on tässä kohtaa viileän asiallinen, ja toteaa, että vaikka tutkijan on pidättäydyttävä tuottamasta haittaa ja kipua tutkittavilleen, kukaan ei voi vaatia suojaa kaikenlaiselta kivulta, esimerkiksi arkisen elämän frustraatioilta tai oman elämän lisääntyvän ymmär-

tämisen tuottamalta kivulta (NHS 2001, 9). Olisin kuitenkin sitä mieltä että lähimmäisvastuu pitäisi ymmärtää melko laajasti.

Se, että tutkittavilta on ehkä pyydetty suostumus tutkimuksen tekoon ja haastatteluihin, ei kokonaan poista tutkijan vastuuta. Tutkittavat eivät aina voi hahmottaa prosesseja, joita tutkimus voi saada aikaan. He eivät myöskään voi etukäteen tietää, millaiseen valoon tutkijan tekemät yhteenvedot heidät ja heidän elämäntapansa asettaa. Saattaakin olla vaikeaa tyhjentävästi selostaa mihin tutkimuksen tietoja tullaan käyttämään, millainen on tutkimuksen maailma.

Yhteisötutkimuksissa on punnittavana paitsi yksilön, myös koko yhteisölle tuleva haitta. Uskoisin että tutkimus, joka kohdistuu valtaväestön eri ryhmiin, saa vain hyvin harvoin sellaista julkisuutta, että siitä olisi yhteisölle haittaa. Päinvastoin, useimmat paikallisyhteisöjen tutkijat ovat tulleet huomaamaan, että paikalliset ihmiset suhtautuvat heihin positiivisesti juuri siksi, että he toivovat tutkimuksen kautta syntyvän jotain huomiota ko. seudulle, sen elämäntavalle tai kulttuurille, huomiota, jota tutkimuksen kohteet voivat hyödyntää esimerkiksi taloudellisesti tai oman identiteettinsä rakennusaineiksena.

Jos siis asemastaan varma valtaväestö saattaa odottaa hyötyvänsä tutkimuksen tuomasta huomiosta, asia voi olla toisin jonkin vähemmistöryhmän kohdalla. Heidän on itsensä vaikea tietää, onko heidän keskuuteensa tupsahtanut tutkija ystävä vai vihollinen, eettisesti valveutunut ammattilainen vai halpojen huomiopisteiden kerääjä. Tutkimusyhteisön etu on, että sen omat menettelytavat estävät kohteensa maineelle haittaa tuottavien tutkimusten tekemiseen.

Osallistuva havainnointi

”Informed Consent”- sääntö ei päde osallistuvan havainnoinnin menetelmää käytettäessä. Tutkijoita kannustetaan kirjaamaan ohimennen kuulemiansa kommentteja muistiin vaikkapa naistenhuoneessa tai välittömästi havainnointitilanteen jälkeen. Monet kerrat olen kuullut, ja itsekin toistellut sitä kokemusta, että vasta kun nauhuri on pantu pois päältä, haastateltava on kertonut mielenkiintoisimmat asiat. Tekeekö tutkija väärin, jos hän lisää nämä tiedot havaintopäiväkirjaansa? En ole varma.

Osallistuvan havainnoijan ottamat riskit ja vastuut ovatkin kai suurempia kuin haastatteluja käytettäessä. Tosin usein yhteisö toimii hyvinkin tehokkaana ”tutkimuseettisenä komiteana”, suojaten jäseniään. Jos ei ole tarkkana, voi syyllistyä vaarattomilta näyttävien tietojen levittämiseen henkilöltä toiselle. Päällimmäinen riski koskee ennen kaikkea omien tutkimusedellytysten säilyttämistä; jos tutkija saadaan kiinni luottamuksellisuuspauksensa pettämisestä, yhteisö sulkee hänet nopeasti ulos. Lappilaista kylää tutkineet Sinikara ja Suolinna kertovat, että kyläläiset testasivat, miten tutkijat noudattavat lupaustaan pitää haastattelutiedot salassa. He seurasivat tutkijoitten liikkeitä ja kysyivät edelliseen käyntipaikkaan viitaten ”mitä N.N. tiesi kertoa?” (Suolinna ja Sinikara 1979; 298–300). Samantapaisia kokemuksia on varmaan kaikilla yhteisötutkimusta tehneellä.

Eettiseltä kannalta suurin vastuu lienee siinä, ettei tule vaikeuttaneeksi huono-osaisten, syrjittyjen tai muuten haavoittuvien asemaa. Valtakulttuurista poikkeavien ryhmien kuvaaminen ei saa saattaa heitä halveksuttavaan tai heidän etujaan heikentävään valoon. Martti Grönfors selostaa oppikirjassaan prosessia, joka seurasi hänen mustalaisten verikostoa käsitellestä tutkimuksestaan ja sitä koskeneesta mediakirjoittelusta Asian käsittelystä seurannut kuuhunta muodostui hengenvaaralliseksi paitsi tutkijoille itselleen, myös heidän ystävilleen ja lähimmille tiedonantajilleen. Heittäytymällä mukaan asian selvittelyyn ja tekemällä kuukausikaupalla töitä tutkija ja hänen mustalaisia edustavat verkostonsa saivat tilanteen rauhoittumaan. Kuitenkin tutkijan oma tulkinta oli, että jos hän olisi edeltä käsin tiennyt mihin aiheen tutkiminen johtaa, hän ei ehkä olisi tutkimukseen ryhtynyt (Grönfors 19882, 207). Kolmekymmentä vuotta myö-

hemmin voi todeta Grönforsin olleen siinä oikeassa, että tuo kokemus lieene pitänyt muut tukijat pitkään pois mustalaisaiheen parista, ja siitä näkökulmasta katsoen se on kenties tuottanut jotain haittaa mustalaiskulttuurille. Toisaalta nykyperspektiivistä tuntuksi, että verikoston käsittelystä pidättäytyminen olisi ollut suorastaan eettisesti väärin.

Rikollisten tai rikollispiirejä lähellä olevien alakulttuurien tutkimisessa on omat erityiset ongelmansa. Norjan eettinen komitea linjaa, että huolimatta luottamuksellisuuslupauksestaan tutkija on lain nojalla velvollinen estämään vakava rikos esimerkiksi ilmoittamalla asiasta poliisille. Samalla tavalla tutkijan tulisi asettaa yksilön suojaaminen luottamuksellisuuden edelle, esim. pienten lasten turvallisuuden ollessa vanhempien laiminlyönnin vuoksi vaarassa, vaikkakin tämä useimmiten sitten tarkoittaa tutkimuksen keskeytymistä ko. pienryhmässä (Nhs 2001, 17). Missä raja pikkurötösten ja todella vakavan rikoksen välillä kulkee, on varmaan syytä selvittää lakimiesten ja eettisten komiteoiden kanssa ennen tutkimukseen ryhtymistä.

Osallistuvan havainnoinnin eettiset säännöt ovat siis erityisen vaikeasti puristettavissa mihinkään yksiselitteiseen ohjeeseen. Oman kokemukseni nojalla sanoisin kyllä, että tutkijoihin pitää myös luottaa. Ollessaan lähellä tutkittavia ryhmiään, he useimmiten herkistyvät erilaisille ongelmille ja ristiriidoille ja omaksuvat tutkittavan ryhmänsä maailmankatsomuksestakin osia. Jos heidän annetaan toimia ilman liiallisia ulkoisia paineita, he myös todennäköisesti pyrkivät toimimaan eettisesti oikein. Ehtona tälle kyllä on riittävä koulutus ja tiedeyhteisön keskinäinen keskustelu. Sellaista on ollut liian vähän joten tämä seminaari on hyvin myönteinen asia.

Viitteet

- American Anthropological Association. Handbook on Ethical Issues in Anthropology. (www.aanet.org/committees/ethics)
- Grönfors, M. Kvalitatiiviset kenttätutkimusmenetelmät. Juva: WSOY 1982
- Holmila, M. Kylä kaupungistuvassa yhteiskunnassa. Yhteisöelämän muutos ja jatkuvuus. Suomen Kirjallisuuden Seura, Helsinki: Karisto 2001
- Holmila, M. ja Kantola, J. (toim.). Pullonkauloja. Kirjoituksia alkoholistien läheisistä. Stakes. Jyväskylä: Gummerus 2003.
- Häyry, M. Huomioita tutkimusetiikasta ”keskitason periaatteiden” valossa. Teoksessa Salla Lötjönen (toim.): Koulu- ja tiedepoliittisen osaston julkaisusarja no 69, Helsinki: Opetusministeriö 1999. 2. luku
- Heikkilä, M. Eettisiä ongelmia yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa. Teoksessa Karjalainen et al (toim) : Tutkijan eettiset valinnat. Gaudeamus 2002, 165–176.
- Karjalainen et al (toim). Tutkijan eettiset valinnat. Helsinki: Gaudeamus 2002
- The National Committee for Research Ethics in the Social Sciences and the Humanities 2001; (NESH). Guidelines for research ethics in the social sciences, law and the humanities.
- Oral History Society: copyright and oral history. www.oralhistory.org.uk/ethics/
- Pietarinen, J. Tutkijan ammattietiikan perusta. 1. luku, Teoksessa: Salla Lötjönen (toim.): Koulu- ja tiedepoliittisen osaston julkaisusarja no 69, Helsinki: Opetusministeriö 1999.
- Pietarinen, J. Eettiset perusvaatimukset tutkimustyössä. Teoksessa Karjalainen et al (toim): Tutkijan eettiset valinnat. Helsinki: Gaudeamus 2002, 58–69.
- Suolinna, K ja Sinikara K. Talonpoikaisten elämänmuodon muuttuminen pohjoissuomalaisessa kylässä. Sosiologia, 16 (4), 1979.

MATTI KORTTEINEN

YMMÄRTÄMISEN ONGELMA EETTISENÄ KYSYMYKSENÄ KVALITATIIVISESSA TUTKIMUKSESSA

Kvalitatiivisten aineistojen suosio on mielestäni tuonut sosiaalitutkimukseen uuden, omanlaisen ongelmansa, joka liittyy perinteen ytimeen ja jolla on eettistä merkitystä. Esittelen tässä lyhyessä esityksessäni ongelman taustaa, luonnetta ja esitän ajatuksen ratkaisemisen tavasta.

Tausta

Asian selvittämisessä voi liikkeelle ehkä parhaiten lähteä aiemmin alalla jo käydystä keskustelusta, joka koskee kvalitatiivisen analyysin arvioitavuuden, luotettavuuden tai yleistämisen ongelmaa. Tässä pulmassa on ainakin kaksi toisiinsa liittyvää osaa. Ensimmäinen liittyy tulosten luotettavuuteen ("Mistä tiedämme, onko tutkija ymmärtänyt tutkimansa kohteen oikein?"). Toinen, edelliseen liittyvä liittyy tulosten yleistettävyyteen ("Mistä tiedämme, missä määrin tätä erityistä tapausta koskeva tulos on yleistettävissä ja jos niin mihin?"). Ongelman varhaisen muotoilun on kenties osuvimmin esittänyt Jari Ehrnrooth seuraavasti:

"Tässä on kvalitatiivisen tutkimuksen sudenkuoppa. Tutkijalla voi olla nerokas kysymys ja kirkas näkemys, mutta niitä vastassa on laadullisen aineiston runsaudensarvi. Jos oivallus on vahva, eikä huku, on esitys parhaimmillaan hyvää ja näkemyksellistä tietoa. Jos intuitio katoaa, voi teräväkatseinenkin näkijä taantua latteaksi aineiston uloskirjoittajaksi. Pahimmillaan tuloksena on esitys, joka ei ole hyvää tutkimusta eikä hyvää esseismiä." (Mäkelä 1990, 30–42)

Ratkaisuksi ei "sosiologinen mielikuvitus" riitä, tarvitaan myös "tulkinnan tieteellinen metodi". "Myös kvalitatiivisia aineistoja käyttävän kulttuurisosiologian rakentava ihanne on tieteellinen tieto eikä tietäjän tieto" (Mäkelä 1990, 33). Klaus Mäkelä esitti jo reilu vuosikymmen sitten tähän ongelmaan vastauksen, joka on sittemmin vakiintunut jonkinlaiseksi käytännöksi. Vastaukseksi nousee sellainen tutkimus, joka keskittyy puheen tai tekstin "muotopiirteiden analyysiin" (Mäkelä 1990:56). "Kohteena on keskustelun muodollinen rakenne ... Tutkija ei tulkitse tekstiä vaan kuvaa sen muotopiirteitä ja ennen kaikkea sitä, minkä piirteiden varassa osanottajat ovat tulkinneet toisiaan." Tämän ratkaisun keskeinen ansio – edelleen Mäkelän mukaan – on se, että se parantaa kvalitatiivisten analyysien "arvioitavuutta, jopa toistettavuutta" (Mäkelä 1990, 56–57). Tähän ratkaisuun liittyy usein aivan erityinen ongelma, jolla on mielestäni eettistä merkitystä, ja joka sen vuoksi sopii täällä pohdittavaksi.

Ongelma

Kysymys on siitä, miten tavoitetaan puheen tai tekstin tarkoitus tai merkityssisältö, jos analyysissä keskitytään muotopiirteiden analyysiin. Kysymys on perinteen itsensä kannalta perustava: puheen tai tekstin sisältö on sen välittämässä merkityksissä.

Ottakaamme esimerkiksi työttömän tarina -aineisto. Siinä työttömät kirjoittavat kertoakseen jotain siitä, miten ovat käytännössä onnistuneet selviytymään. Kertomisessa ei ole mitään mieltä,

koko 12 000 sivun aineisto olisi jäänyt syntymättä, ellei kirjoittajien mieltä olisi elähdyttänyt ajatus siitä, että tätä kautta heidän on mahdollista välittää jotain kokemuksistaan, että tätä kautta he tulevat kuulluksi. Missä tahansa haastattelutilanteessa tilanne on täsmälleen sama: haastateltava kertoo elämästään ja olettaa tai toivoo tulevansa kuulluksi. Se mitä hän tällöin yrittää välittää, on asioiden merkitykset. Jopa on niin, että haastattelutilanne toimii tai ei mm. sen mukaan, missä määrin haastateltava kokee tulevansa kuulluksi. Parhaimmillaan haastattelu on tätä kautta haasteltavalle – minulle kerrotun mukaan – jopa terapeutin kokemus.

Kysymys on nyt siitä, millä tutkija voi tavoittaa kertomusten merkitykset ja tässä mielessä ymmärtää tutkittavia, ja missä määrin tätä on mahdollista arvioida. Erityisen hankala tämä ongelma on, jos tutkimuksen kohde kantaa – niin kuin usein oletetaan – erilaista kulttuurista järjestelmää kuin tutkija – mm. jos kohteessa on erilaisia sosioekonomisia, sukupuoli- ja etnisiä ryhmiä, joiden kulttuuriset merkityksenantojärjestelmät ja tulkinnot ainakin oletusten mukaan poikkeavat toisistaan.

Ongelma ei vity vain kohteen kulttuurisen heterogeenisuuden vuoksi. Myös yhden ja saman kulttuuripiirin puitteissa tilanne on pulmallinen. Yksi ja sama merkitys (esim. pahoinvointi) voidaan välittää lukemattomilla erilaisilla merkeillä, käyttäytymistavoilla tai tekstuaalisilla muodoilla. Toisaalta samojen ilmausten (esim. kirosanon) merkitys vaihtelee sen mukaan, missä yhteydessä, miten ja kuka ne lausuu. Jos esimerkiksi haastateltava sanoo ”vittuku on kovaa” tai ”tällasia rasvanäppejä me ollaan, eihän me osata käyttäytyä”, ilmaisujen merkitys voi vaihdella pilkasta ironiaan tai merkitä tuskallisen avointa tunnustusta. Minkä nojalla voimme tehdä tätä koskevia arvioita? Käytännössä ratkaisevaa on, millä tavalla ilmaisut lausutaan ja millaisessa yhteydessä niitä käytetään. Kun tutkija arvioi tällaisia asioita, hän tarvitsee arviointiperusteekseen jo jonkinlaisen oletuksen siitä, millainen on se kulttuurinen järjestelmä, jota tutkittava kantaa (so. millaisessa yhteydessä ja millä tavalla pilkataan, millä tavalla ollaan avoimia). Ongelma on siinä, miten tutkijalla voi olla tällaista järjestelmää koskeva kokonais käsitys, jos hän vasta yrittää koodata yksittäisiä ilmauksia voidakseen niiden perustalta muotoilla asiaa koskevan oletuksen.

Mäkelän (1990, 57) muotoilun mukaan ”tulkinassa joudutaan nojaamaan siihen, mitä arvelemme eri aktoreiden voivan tarkoittaa”, jolloin ”joudumme kaiken aikaa nojautumaan siihen, mitä kulttuurissamme tiedetään tai uskotaan”. Kun kuitenkin samalla jo oletetaan, että on olemassa kulttuurisia eroja, varianssia ja muutosta, ja ollaan aidon ongelman edessä: mistä tiedämme, ettei arvelumme johda harhaan eli Ehrnroothin sanoin perustu tutkijan näkemykseen asioiden tilasta?

Jos ongelman muotoilee näin, silmiin katsominen ei riitä vastaukseksi. Tutkija voi olla vaikka kuinka koskettunut ja tätä kautta vakuuttunut haastateltavien puheista, mutta mikään ei kerro siitä, missä määrin tutkija on tavoittanut nimenomaan ne merkitykset, joita haastateltavat ovat yrittäneet välittää. Usein käy niin, että jokin yksittäinen seikka tai argumentaatiolinja haastateltavien puheissa koskettaa tutkijan omaa kokemus- tai merkityksmaailmaa, tuntuu ymmärrettävältä, ja nousee tätä kautta tulkinassa keskeiseksi esille. Jos tutkija kirjoittaa aineistonsa auki tästä näkökulmasta, teksti voi olla näkemyksellistä, koskettavaa ja vauhdikasta, mutta ikään kuin metodologisesta näkökulmasta tutkijan omien kokemusten projektio tutkittavaan ainekseen.

Jos tätä pulmaa yritetään ratkoa keskittymällä muotopiirteiden analyysiin, päädytään toisenlaisiin ongelmiin. Voisi ajatella, että tutkija lähtee haastatteluiden myötä kehittyvän ymmärryksensä perustalta, mutta ei kirjoita sitä suoraan aineistoon auki (ns. kuvaavimpien esimerkkien avulla) vaan käyttää sitä muotoillessaan sitä koodausjärjestelmää, jonka avulla lähtee erikseen tutkimaan haastateltavien puhunnan muotopiirteitä. Olisi mahdollista ajatella, että tutkija muotopiirteiden analyysin kautta voisi ikään kuin koetella ja tutkia sitä, missä määrin yleisesti hänen ymmärryksensä nojalla syntynyt, haastateltavien puhuntaa leimaava kulttuurinen koodi haastateltavien puhuntaa jäsentää. Tällainen menettely olisi kuitenkin altis arvostelulle, jossa kysytään menettelyn sisältämää loogista kehää: on aineisto A, jonka avulla tutkija muotoilee oletuksen O,

ja tämän jälkeen tutkija ikään kuin osoittaa oletuksen O oikeaksi osoittamalla, kuinka taitavasti hän pystyy löytämään sen aineistosta A sitä varten kehittämiensä luokitussääntöjen avulla. Jos ilmausten koodaus nojautuu oletettuihin merkityksiin eikä sanoihin, ne sisältävät siinä määrin epämääräisyyttä ja väljyyttä, että menettely on aidosti altis loogista kehää tai projektiivisuutta koskeville syytöksille. Analyysi saattaa näyttää täsmälliseltä ja se voi olla hyvin huolellisesti ja yksityiskohtaisesti tehty, mutta mikään ei kerro, missä määrin tutkija on tavoittanut ne merkitykset, jotka kertojat ovat yrittäneet välittää.

Ongelma muotoiltiin 1980- ja 1990-lukujen kuluessa eri tavoin, mutta selvästi yleistyi ns. *postmoderni tai konstruktionistinen ratkaisu*: puhe siitä, kuinka tutkija kirjoittamalla luo todellisuutensa samalla tavoin kuin haastateltavat omansa. Äärimuodoissaan tällainen kanta johtaa väittämään, ettei toisten tulkitseminen heidän näkökulmastaan ole lainkaan mahdollista ja että parempi on, jos tutkija avoimesti lukee toisten tuottamaan ainekseen omat merkityksensä (Sulkunen 1992). Tällainen kanta on johdonmukaista jatkoa sille, että keskitytään merkitysten sijasta muotopiirteisiin, mutta tätä kautta se näyttää kyseisen ratkaisun keskeisen ongelman. Tämä ratkaisu katkaisee tutkijan ja tutkimuskohteen välisen yhteyden. On ikään kuin tutkimus ei lainkaan olisi tiedonhankinnan menetelmä vaan pikemminkin kulttuurista keskustelua, jossa tutkijat erottautuvat muusta väestöstä viisastelemalla näiden puheista muita oppineemmin.

Tällaisessa tutkimusotteessa on mielestäni monia ongelmia, joista eettinen ei ole vähäisin. Palatkaamme aiempaan esimerkkiin työttömien tarinoista. Kuvitellaan tutkija, joka ottaa tämän aineiston, ja alkaa purkaa sitä siltä kannalta, millaisia kieliopillisia rakenteita kertojat käyttävät. Tai toimii kuin huono toimittaja, joka käyttää haastateltavansa puhetta kertoakseen julkisuudessa oman ajatuksensa. Kun aineistot ovat ainakin osin syntyneet syvän, henkilökohtaisen hädän pohjalta, osin kyse on suoranaista hätähuudoista, tilannetta voi eettiseltä kannalta vähän karrikoiden verrata kuvitteelliseen esimerkkiin Estonian haaksirikosta ja pintapelastajasta, joka istuu helikopterissaan ja jäsentää niitä kieliopillisia muotoja, joita aalloille jäätyvät ihmiset hätähuudoissaan käyttävät.

Syntyvän, eettisesti kestävämmän tilanteen vuoksi ilmeisesti hyvin harva perinteen kantaja on kehdannut lähestyä otteellaan hädänalaisia. En ainakaan tiedä yhtään tutkimusta esimerkiksi hädettyjen lapsiperheiden puhunnan muotopiirteistä.

Ajatus ratkaisemisen tavasta

Lopuksi esitän lyhyesti ajatuksen ratkaisusta. Jos tilanne ymmärretään kuvatulla tavalla, so. että taustalla on huoli kvalitatiivisten aineistojen analyysistä sen luotettavuuden ja arvioitavuuden näkökulmasta, on mahdollista esittää muotopiirteiden analyysistä poikkeava ja tässä suhteessa toisensuuntainen ratkaisu.

On mahdollista lähteä ei-naivilla tavalla siitä, että tutkija ymmärtää sikäli kuin ymmärtää niitä ihmisiä joita ymmärtää tilanteissa joissa ymmärtää. Tällä tarkoituksellisen väljällä muotoilulla tarkoitan sanoa, että ymmärtämisen ongelma on ikuinen – kuka nyt ymmärtää toista, kuka itseään – ja suorastaan pelottavaa olisi, jos joku luulisi osaavansa kertoa tähän toistettavissa olevan ratkaisun. Olisi kuitenkin eettisesti ja sosiaalisesti kestävämpiä lakata yrittämästä. Jos/kun tällaista ymmärtämistä yrittää, tulokseksi syntyy varmasti monella tavalla vinoa ja ongelmallista ainesta: toisia ymmärtää paremmin kuin toisia, ja otos jää väkisin pieneksi isoihin kyselyihin verrattuna. Jos kuitenkin tällaisessa aineksessa – ja tietyllä tavalla rajatussa joukossa – esiintyy toistuvuutta, tutkimustavan ja -tuloksen luotettavuutta koskeva arviointi on mahdollista rakentaa tämän toistuvuuden varaan. Kyseinen toistuvuus on mahdollista muotoilla teoriaksi ja tällaisen teorian osuvuutta on mahdollista arvioida toisentyypisten, esimerkiksi kvantitatiivisten aineistojen avulla.

Ajatuksena on, että tutkija – ymmärryksensä kautta syntyneen – toistuvuutta koskevan havainnon edessä muotoilee oletuksenkaltaisen teorian siitä, millainen kulttuurinen järjestelmä tutkittavien puhetta ja merkityksenantoa rakenteistaa. Syntyy teoria muotoa ”tällä ja tällä tavalla ajattelevat ihmiset elämäntilanteessa X ajattelevat tai toimivat tavalla Y”. Tällaisen teorian pitävyyttä tai osuvuutta on mahdollista koetella muotoilemalla sen keskeisiä osia kvantitatiivisiksi indikaattoreiksi.

Otan esimerkin koneistajia koskevasta tutkimuksestani (Kortteinen 1992). Tutkimuksen lähtökohtana oli kysymys siitä, mitä ohjelmoitavan työstötekniikan tietynlainen, ryhmätyöperustainen käyttöönotto merkitsi koneistajien työssä heidän omasta näkökulmastaan. 1980- ja 1990-luvun taitteesta asiasta oli vallalla aivan erityinen ajattelutapa: tekninen muutos nostaa ja monipuolistaa ammattitaitovaatimuksia ja kasvattaa työn itsellisyyttä. Tästä syystä ryhmätyöperustaiset organisaatiomuodot ovat parhaita: ne mahdollistavat kannustavan palkkauksen, ja palkan sitomisen markkinoihin, tavaroiden kysyntään. Tällä tavalla toimivista palkansaaajaryhmistä muodostuu ikään kuin pieniä omia yrityksiään yritysten sisälle. Tämä helpottaa työelämän suhteita ja neuvotteluita talojen sisällä: kaikki ymmärtävät, että kysymys on markkinoiden palvelemisesta. Vanhat vastakohta-asetelmat menettävät merkitystään ja rapautuvat pois.

Tätä taustaa vasten kenttätyöt tuottivat suuren yllätyksen. Vaikka valitsin niiden kohteiksi silloisten suomalaisten huippuyritysten etumaiset tuotantoyksiköt, tapasin haastatteluissani koneistajia, jotka kokivat muutosten vain kärjistäneen työelämän ristiriitoja heidän omassa työssään. Koneistajien kokemuksen mukaan vaarana oli, että he uuden, ohjelmoitavan tekniikan myötä menettivät työnsä itsellisyyttä ja hallintaa: koneiden aiempi manuaalinen ohjaus muuttui tietokoneperustaiseksi, yläkerran toimihenkilöt laativat ohjelmat ja ryhmissä koneistajien työtä monipuolistettiin pääosin avustavien manuaalisten tehtävien lisäämisen kautta. Koneistajat toimivat tätä uhkaa vastaan ja välineenä oli pyrkimys voittaa takaisin tietokoneistettujen koneiden hallinta, ohjelmien kautta. Yläkerran laatimat ohjelmat opeteltiin, tai oikeastaan yliopeteltiin, jotta oli mahdollista laatia omia ohjelmia. Ne olivat joko nopeampia tai hitaampia kuin yläkerran ohjelmat, palkkausjärjestelmästä riippuen. Työpisteen erikoispiirteisiin liittyvä praktinen asiantuntemus tarjosi tälle hyvän perustan. Käytännössä tämä merkitsi, että aiempi, liikeaikatutkimuksiin ja kellotukseen kiinnittynyt ”luokkataistelu” siirtyi tietokoneohjelmien sisälle.

Tulos oli niin toinen kuin se ajattelutapa, joka hallitsi tuolloista julkista keskustelua, että arvioin tarvitsevani kenttätyötä vahvempaa näyttöä tulkintojen pitävyyden arvioimiseksi. Metalliliiton tutkimusosaston avustuksella onnistuin kokoamaan kokonaisuaineiston kaikista niistä koneistajista, jotka käyttivät ohjelmoitavaa työstötekniikkaa sellaisissa 1990-luvun alun suomalaisissa konepajoissa, joissa oli tuolloin vähintään yksi FMS- yksikkö, so. automaattinen integroitu konejärjestelmä. Kenttätöideni nojalla laadin lomakkeen, joka oli kenttätöiden tuottamien oletusten koettelemisen kannalta järkevä: sisällytettiin hyvin tarkkoja ja yksityiskohtaisia kysymyksiä työpisteen ja koneen hallinnasta, ohjelmista ja palkkauksesta. Konepajoja koskevien rakenteellisten tietojen nojalla oli mahdollista rakentaa vertailuasetelma, jossa selvitettiin, millä tavalla nämä seikat – so. koneistajien työn itsellisyys, koetut ristiriidat ja työtyytyväisyys – kehittyivät konepajojen muuttuessa yksittäiskonekäytöstä ryhmätyöperustaisen konekäytön lävitse kohti automaattisten integroitujen koneryhmien käyttöä. Tämä oli työnantajien senhetkinen ajatus kehityksen ohjaamisesta ja suunnasta.

Metodiselta kannalta kysymys oli siis tilanteesta, jossa kenttätöiden tuottamia oletuksia koeteltiin erillisen ja riippumattoman kvantitatiivisen aineiston avulla. Tällainen tapa koetella kvalitatiivisten aineistojen tuottaman ymmärtämisen rajoja on ankarampi ja aidompi kuin se, että kyseinen ymmärrys taitavan koodauksen avulla luokitetaan sisälle siihen samaan ainekseen, jonka nojalla se on syntynyt. Tässä tapauksessa ymmärryksen rajojen koettelu on empiirisesti riippumatonta ja edellyttää sitä, että koeteltava teoria muotoillaan eksplisiittisesti auki. Kummatkin seikat parantavat menettelyn avoimuutta ja arvioitavuutta. Jos indikointi tehdään järkevästi,

kvantitatiivisen analyysin avulla voi myös koetella kysymystä yleistettävyydestä yksinkertaisesti kysymällä, missä kulkevat sen joukon rajat, joiden kohdalla säännönmukaisuus on havaittavissa. Parhaimmillaan syntyy aidosti dialoginen suhde erityyppisten aineistojen välillä, tavalla, jossa kumpikaan aineisto ei pysty osoittamaan todeksi, mutta jossa mahdollisuus kiistämiseen ja falsifiointiin on olemassa.

Kyselyaineisto osoitti, että tietokoneohjattujen koneita käyttäneiden koneistajien kokemat ristiriidat olivat suurempia kuin koneistajilla keskimäärin, ja että - kun konepajoja vertailtiin senhetkisen, ajatellun kehitysulottuvuuden sisällä - ristiriidat olivat kasvussa. Taustalta ei löytynyt vain työn ohjaukseen ja hallintaan liittyviä ristiriitoja vaan myös se, että työn teknisten ja organisaatiomuotoja koskevan kehittämistyön kautta työnantajat olivat tuolloin ikään kuin voittamassa tätä ohjelmien sisälle siirtynyttä uutta luokkataistelun muotoa. Tulokset raportoitiin kirjana, jossa pohdittiin sitä, miksi ja kuinka käyttöönotto sai tuolloin tällaisia muotoja, ja tulokset kiinnitettiin siihen voimaan, jolla tehdastyötä jäsentävät perinteiset kulttuuriset muodot jatkuivat ja ankuroituivat niihin uusiin teknisiin ja organisatorisiin muotoihin, jotka areenalle astuivat. (Ks. Kortteinen 1992.)

Lopuksi

Tällainen tutkimustapa kuitenkin edellyttää kvalitatiiviselta analyysiltä sitä, että sen tuottamat tulokset muotoillaan teoriaksi, joka on muilla aineistoilla koeteltavissa. Tämä on vaikeaa, mutta mahdotonta se ei ole.

Lähinnä se edellyttää sitä, että tutkimuksen kohde - sosiaalinen - ei jäsenny puhtaan semiootisesti tai solipsistisesti, so. että kohteessa nähdään muutakin kuin tutkittavien merkityksenantoa (vrt. Kortteinen 2005). Erilaisten altereiden (esimerkiksi työnantajien) kantamat kulttuuriset muodot voidaan ymmärtää ”rakenteiksi”, jotka jäsentävät tutkittavien työtä, ja joiden mukaan tutkittavien tulkintoja (ja niiden mahdollista vaihtelua) on kiinnostavaa jäsentää. Lisäksi tarvitaan ajatusta siitä, että jotkin kvalitatiivisen analyysin tärkeiksi oletamat yksittäiset seikat olisivat myös kvantitatiivisesti indikoitavissa, jolloin niitä koskeva tutkimus olisi mahdollista rakentaa myös toisentyyppisten aineistojen pohjalta.

Tältä pohjalta avautuu siis mahdollisuus sellaiseen tutkimuskäytäntöön, jossa kenttätöitä käytetään siihen missä ne ovat parhaimmillaan – tutkittavien ymmärtämiseen – ja syntyneen ymmärryksen luotettavuutta ja tulosten yleistettävyyttä arvioidaan erillisten ja riippumattomien kvantitatiivisten aineistojen valossa.

Kirjallisuus

Kortteinen, Matti: Kunnian kenttä. Suomalainen palkkatyö kulttuurisena muotona, Hanki ja jää, Hämeenlinna 1992.

Kortteinen, Matti: Kulttuuritutkimuksen rajoista, Sosiologia 2/2005, s.110–125.

Kortteinen, Matti & Tuomikoski, Hannu: Työtön. Tutkimus pitkäaikaistyöttömien selviytymisestä, Tammi, Helsinki 1998.

Mäkelä, Klaus: Kvalitatiivisen aineiston analyysi ja tulkinta, Gaudeamus, Helsinki 1990.

Sulkunen, Pekka: The New European Middle Class – Individualism and Tribalism in Mass Society, Aldershot, Avebury 1992.

HARRIET STRANDELL

LAPSET, ETIIKKA JA VAIKEA OSALLISUUS

Johdanto

On erotettavissa kolme pääasiallista syytä sille, miksi eettisten kysymysten pohdiskelu on noussut tärkeäksi lapsi- ja lapsuuden tutkimuksessa:

Ensimmäinen syy liittyy uusiin tapoihin lähestyä lapsia tutkimuksessa. Sen sijaan, että tietoa kysyttäisiin vanhemmilta tai muilta aikuisilta käännetään suoremmin lasten itsensä puoleen kun halutaan heistä tietoa. Lapsia on alettu pitää luotettavina informantteina ja heitä on jopa vedetty mukaan kanssatutkijoiksi.

Toiseksi muuttuneet tavat lähestyä lapsia tutkimuksessa ovat osa laajempaa muutosta ajattelussa lapsista ja lapsuudesta. Huomio on alkanut lisääntyvässä määrin kohdistua lasten toimijuuteen ja sosiaaliseen osallistumiseen, jolloin näkemys lapsuudesta ja aikuisuudesta toisensa vastakohtina on alkanut murentua (Christensen ja Prout 2002, 482). Muuttunut ajattelu on heijastunut myös Lasten oikeuksien sopimukseen, jonka hyväksymisen myötä ihmisoikeusajattelu on vahvistunut huomattavasti ja alkanut vaikuttaa myös tutkimuseettiseen ajatteluun (Alanen 1998; Alderson 1995). Monet sopimuksen artikkelit puhuvat lasten kunnioittamisesta ja lasten osallistumisen ja vaikuttamismahdollisuuksien edistämisestä. Tässä yhteydessä on tapana viitata erityisesti 12. artiklaan, joka takaa lapselle oikeuden vapaasti ilmaista omat näkemyksensä kaikissa lasta koskevissa asioissa. Tällä on (tai ainakin pitäisi olla) seurauksia myös lapsi- ja lapsuuden tutkimuksessa.

Kolmanneksi ovat eettiset kysymykset nousseet laajemminkin kaikessa tutkimustoiminnassa aiempaa keskeisempään asemaan. Osaltaan eettisen keskustelun aktivoituminen on yhteydessä laadullisen tutkimusotteiden yleistymiseen sosiaalitutkimuksessa ylipäänsä. Yhteiskuntatieteellinen tutkimus tuo väistämättä mukanaan jonkinasteista interventiota ihmisten elämään, laadullisessa tutkimuksessa se voi olla sekä syvää että pitkäaikaista. Yhteiskuntatieteellisessä lapsuuden tutkimuksessa ovat etnografiset tutkimusmenetelmät saaneet vahvan jalansijan; niitä on pidetty erityisen käyttökelpoisina kun tutkimus on haluttu kohdistaa lapsuuden institutionaaliin puitteisiin kuten kouluihin, päiväkoteihin ja lastenkoteihin. Eettiset pohdinnat näin kietoutuvat tutkimuksen eri vaiheissa tehtäviin metodologisiin valintoihin, joista on viime aikoina alettu vaatia tutkijoita tekemään entistä paremmin selkoa (esim. Mäkelä 1991).

Keskustelen seuraavassa muutamista kysymyksistä tai teemoista, jotka ovat uudemmassa lapsi- ja lapsuustutkimuksessa nostattaneet metodologis-eettisiä kysymyksiä ja pohdiskelua. Mielessäni on ensisijaisesti instituutioiden puitteissa tehty etnografinen tutkimus, jota tunnen parhaiten, mutta monet sen piirissä nousevat kysymykset koskevat laadullista lapsi- ja lapsuuden tutkimusta myös laajemmin. Jonkinlaisena kaukupohjana kysymyksille toimii omassa päiväkotietnografiassani (Strandell 1994, 1995) esiin nousseet pulmatilanteet.

Pääosin eettistä pohdiskelua on herättänyt lapsitutkimuksessa aineistonkeruuvaihe – tutkimuksen vaihe jossa tutkija konkreettisesti kohtaa tutkittavansa ja on tekemisessä heidän kanssaan. Kysymykset koskevat silloin ensisijaisesti tutkimuskentälle pääsyä ja kentällä olemista. Artikkelin loppupuolella nostan esille muutamia teemoja, jotka mielestäni sietäisivät saada enemmän huomiota osakseen. Millaisia representaatioita tuotamme lapsista ja lapsuudesta, ja mitä tekemistä niillä on mahdollisesti eettisyyden kanssa? Lasten ja aikuisten valta- ja auktoriteettieroista johtuen nämä saavat lapsuuden tutkimuksessa joitakin erityispiirteitä.

Suostumus, vapaa-ehtoisuus ja valta

Ihmisoikeuslähtöisen tutkimusetiikan keskeisiä periaatteita ovat tutkimukseen osallistuvien henkilöiden vapaaehtoinen ja riittävään tietoon perustuva *suostumus* osallistua tutkimukseen (Alanen 1998; Alderson 1995). Mutta keneltä pitäisi kysyä tutkimuslupaa kun kyseessä on lapsi? Perinteisemmässä tutkimuksessa kysymys ei yleensä ajankohtaistunut, koska ajateltiin, että lapsi joko ei voi ymmärtää mistä on kyse, tai suojelun nimissä hän ei saisi ottaa asiaan kantaa. Asian nähtiin olevan puhtaasti vanhemman tai muun ”lasta edustavan” aikuisen (esim. opettajan tai sosiaalityöntekijän) ratkaistavissa.

Uudemmassa ajattelussa lapsista, johon alussa viittaisin, tämä ratkaisu ei enää tyydytä. Suojelun vahvaksi kumppaniksi on noussut *osallistumisen* ja *vaikuttamisen* periaate. Suojelun ja osallistumisen periaatteita on vaikea yhdistää, suojelu kun tahtoo käytännössä herkästi tarkoittaa osallistumis- ja vaikuttamismahdollisuuksien kaventumista. Suojelua onkin alettu tarkastella myös aikuisten (vanhempien tai ammattilaisten) ja lasten välisen *valtasuhteen* ilmentymänä, jolloin se saa väistämättä eettisiä ulottuvuuksia: Hyvää tarkoittavan suojelun nimissä lasta suljetaan herkästi osallistumisen ja vaikuttamisen ulkopuolelle.

Uudemman yhteiskuntatieteellisen lapsitutkimuksen jonkinlaisena punaisena lankana kulkee kiinnostus lapsen *toimijuudesta* erilaisissa sosiaalisissa ympäristöissä. Lasten ajatteleminen muiden ihmisten kaltaisina sosiaalisina toimijoina pitäisi heijastua myös tapaan millä heitä lähestytään ja pyydetään mukaan tutkimukseen. Jos tutkimuksessa on tarkoitus haastatella lasta, oletamme, että lapsi kykenee muodostamaan omia näkemyksiä ja kertomaan niistä myös tutkijalle – ja monet tutkimukset ovatkin tästä todisteena. Kaiken järjen mukaan lapsi voi silloin ottaa itse myös kantaa tutkimukseen osallistumisestaan. Ja sen hän myös tekee, tavalla tai toisella, kysyttiin häneltä suostumusta tai ei.

Kysymystä siitä, keneltä pitäisi kysyä tutkimuslupaa on yritetty lähestyä *ikäkriteereitä* käyttäen. Eri yhteyksissä sovelletaan kuitenkin eri ohjeikärajoja; minkäänlaista yksimielisyyttä asiasta ei vallitse: saatetaan viitata lasten oikeuksien sopimuksen käyttämään 12 vuoden ikärajaan, 14-15 vuoden tai jopa 18 vuoden ikärajaan (ks Klaus Mäkelän toista esimerkkiä tutkimuseettisistä pulmatilanteista). Kirjavuus ikäkriteereiden käytössä kertoo osaltaan perusteluiden hataruudesta: miksi pitäisi soveltaa tiettyä ikärajaa? Käytännössä (korkeiden) ohjeikärajojen soveltaminen hankaloittaa tutkimuksen tekemistä. Esimerkiksi tutkimus, joka kohdistuu vaikkapa varhaisnuorten irtiottoon vanhemmistaan tai myöhäismodernille yhteiskunnalle ominaiseen ikäryhmien välisten rajojen liudentumiseen ja uusien areenoiden aukeamiseen lasten itsenäisemmälle toimijuudelle tulisi jokseenkin mahdottomaksi ylipäänsä tehdä. Sen lisäksi että kääntyminen näissä tilanteissa lasten vanhempien puoleen olisi epäjohdonmukaista ja nuorten integriteettiä loukkaavaa, se johtaisi niin luonnottomiin sosiaalisiin tilanteisiin, että tutkimus voisi jäädä kokonaan tekemättä.

Kaikkein pienimpien osalta ratkaisu näyttää aika annetulta: tietysti kysytään vanhempien ja/tai muiden aikuisten lupaa. Kaikki päiväkodeissa lapsia tutkineet (ks Corsaro 1985; Strandell 1994; Gulløv 1999; Lehtinen 2000) tietävät kuitenkin hyvin, ettei aikuisilta portinvartijoilta saatu lupa pitkälle kannalta. Lupa läsnäoloon ja kysymysten kysymiseen on joka tapauksessa saatava myös lapsilta. Ei heitä voi pakottaa osallistumaan jos he eivät halua, eivät ymmärrä tutkijan tarkoituspäätä tai yksinkertaisesti eivät pidä siitä, että aikuinen saa tietoa heidän tekemisistään. Heiltä ei kuitenkaan voi kysyä lupaa samalla tavalla kuin aikuisilta tai vanhemmilta lapsilta. Luovan kysyminen on pidettävä esillä koko ajan: lupa lunastetaan vastaamalla lasten kaikenlaisiin tutkijan läsnäoloon liittyviin kysymyksiin, kysymällä saako tulla ja saako olla läsnä konkreettisissa tilanteissa, ja ymmärtämällä parhaansa mukaan myös ei-verbaalisia viestejä. Omassa päiväkotitutkimuksessani sain tottua siihen, että minulta kysyttiin kaikkea mahdollista siitä mitä teen, miksi ja miten (ks Strandell 1994, 33–38).

Vai voiko lapsia sittenkin pakottaa osallistumaan tutkimukseen? Käytännössä on vaikeaa ja jopa mahdotonta loppuun asti pitää kiinni täydellisestä vapaaehtoisuudesta osallistua tutkimukseen. On tasapainoiltava käytännössä toteuttamiskelpoisten ja eettisesti kestävien ratkaisujen välillä. Tanskalainen päiväkotilapsuudesta väitellyt Charlotte Palludan (2005, 64–69) nostaa esille tilanteen, jossa hän alkoi lipsua vapaaehtoisuuden periaatteesta, koska pelkäsi, ettei tutkimusta voi muuten saattaa loppuun. Etnografisen tutkimuksensa alkuvaiheessa hän oli hyvinkin tarkka siitä, että hän selosti projektinsa mahdollisimman konkreettisesti lapsille ja henkilökunnalle ja kysyi myös lasten vanhemmilta lupaa, ja vielä alleviivasi osallistumisen vapaaehtoisuutta. Tutkimusperiodin aikana kuitenkin lähti lapsia ryhmästä pois ja uusia tuli tilalle, sama tapahtui henkilökunnan keskuudessa. Vaihtuvuus olisi saattanut kaataa koko hankkeen, jollei hän olisi saanut uusia tulijoita mukaan. Koska jo muutamat kieltäytymiset olisivat voineet vaarantaa koko tutkimuksen, hän alkoi omien sanojensa mukaan käyttää lievää painostusta, esimerkiksi tilanteissa, joissa lapsen vanhempi oli epävarma suostumuksen antamisen suhteen. Voin omasta päiväkotitutkimuksestani helposti palauttaa mieleeni vastaavia tilanteita, joissa vapaaehtoisuuden periaatteesta tuli lipsuttua, jottei tutkimus hankaloituksi liikaa. Tällaiset esimerkit aktualisoivat tutkijan velvoitteita myös rahoittajia ja akateemista yhteisöä kohtaan saattaa tutkimus loppuun ja tulokset julki.

Aikuisilta portinvartijoilta saatu lupa tutkia lapsia voi aiheuttaa omat ongelmansa. Tutkimuksista löytyy esimerkkejä pulmatilanteista, joissa lapsen osallistumista kieltävän vanhemman auktoriteetti ohittaa lapsen halun osallistua tutkimukseen (Palludan 2005, 66; Lallukka 2003, 75). Lapsen voi olla vaikea ymmärtää, miksei saa olla mukana kun muutkin lapset saavat olla mukana. Tällaiset tilanteet ovat eettisesti hankalia: lapsi on päiväkodissa tai koulussa osa kollektiivia ja sosiaalista yhteisöä, johon tutkija puuttuu, jakaen lapset niihin jotka saavat ja niihin jotka eivät saa olla mukana.

Myös vastakkainen tilanne on mahdollinen. Lapsi ehkä ei haluaisikaan osallistua tutkimukseen, mutta myöntyy vastahakoisesti. Tutkijalla on takanaan päiväkodin tai koulun tuki ja vanhempien suostumus, jotka lapsi voi kokea painostuksena osallistua (Lallukka 2003, 80). Voi tietysti ajatella, että aikuinenkin myöntyy vastahakoisesti, mutta tekeekö hän sen kuitenkin vapaaehtoisemmin kuin lapsi, joka on tottunut siihen, että aikuiset määräävät?

Tutkimuksen *suorittamispaikan* valinta ei ole metodologis-eettisesti viaton tai neutraali. Kaikkein tavallisinta on tutkia lapsia ja nuoria erilaisten instituutioiden puitteissa (päiväkodeissa, kouluissa, lastenkodeissa jne.). Valinta on paitsi konventionaalinen myös käytännöllinen. On helppo tavoittaa lapsia näistä paikoista. Paitsi että lasten rekrytoiminen tutkimukseen koulujen kautta on kätevää, on myös itse tutkimuksen suorittaminen koulun tiloissa käytännöllinen valinta, vaikka tutkimus sellaisenaan ei liittyisikään kouluun. Jos tutkimuksen tarkoituksena on nimenomaan tutkia päiväkotitai koululapsuutta ei voi tietenkään välttyä sijoittamasta tutkimusta päiväkodin tai koulun tiloihin.

Kummassakaan tapauksessa ei voi kuitenkaan ohittaa tähän valintaan sisältyviä reunaehtoja. Tutkimuspaikan valinnan ongelmiin onkin alettu kiinnittää enemmän huomiota. Osaavatko lapset tehdä eroa koulun tiloissa tehtävän tutkimuksen ja toisaalta koulutyön välillä? Ymmärtävätkö he ettei ole pakko osallistua? Uskaltavatko he kieltäytyä tutkimuksesta, joka tehdään ikään kuin koulutyön lomassa, joskus jopa koulutehtävän muodossa (esim. pyydetään äidinkielen tunnilla kirjoittamaan aine tutkijan käyttöön)? Se että kouluympäristössä on ominaista arvioida oppilaiden vastauksia ”oikein tietämisen ja tietämättömyyden” kautta vielä alleviivaa haastattelutilanteen tiettyä koulumaisuutta jossa aikuinen kysyy ja lapsi vastaa (Lallukka 2003, 80, 84).

6–12-vuotiaiden lasten sosiokulttuurista ikätietoa tutkinut Kirsi Lallukka kirjoittaa väitöskirjassaan (2003, 81) siitä, miten hän joutui vaikeuksiin luottamuksellisuuden kanssa kun pyysi lapsia kirjoittamaan kirjoitelmia koulussa. Hän oli korostanut lapsille, ettei anna tekstejä opettajien nähtäväksi ja että kenenkään henkilöllisyys ei tule esiin. Kolmannen luokan opettaja

halusi kuitenkin auttaa tutkijaa saamaan kunnollisen aineiston ja sanoi oppilaille: ”Vaikken minä nyt tällä kertaa arvioi sitä mitä kirjoitatte, niin minä kyllä näen miten te kirjoitatte joten paneutukaahan kunnolla”. Opettaja kiersi luokassa katsomassa ”saako teidän käsialasta selvää”. Tässä on valtasuhde hyvin konkreettisella ja näkyvällä tavalla läsnä.

Tutkimustilanteissa törmätään helposti *yksityisyyden ja luottamuksellisuuden* eettiseen periaatteeseen. Kun tutkimus suoritetaan päiväkodissa tai kouluissa, tai muissa paikoissa, joissa lapset ovat aikuisten huolenpidon ja kontrollin kohteina tutkijan oletetaan usein kertovan henkilökunnalle havainnoistaan (Kampmann 2003, 173). Törmäsin tähän myös omassa tutkimuksessani. Minulta kysyttiin havaintoja ja mielipiteitä tavalla tai toisella ongelmallisiksi koetuista lapsista. Takana oli ilmeisesti ajatus, että havainnoistani voisi olla hyötyä koettujen ongelmatilanteiden kohtaamisessa. Olin huonosti valmistautunut kohtaamaan tällaisia toiveita, enkä tilanteissa osannut oikein muuta kuin luikerrella.

Tutkijaan kohdistuvat yhteistyö- ja raportointiodotukset liittyvät nekin lasten alistaiseen asemaan instituutiossa. Kouluissa ja päiväkodeissa työskentelevät ammattilaiset ikään kuin ”omistavat” lapset ammatillisen erityisosaamisensa valtuuttamina ja saattavat mieltä tutkijan osaksi ammattilaisten kollektiivia (ja jossain määrin tutkija onkin sen jäsen, varsinkin jos hän on itse tutkijaksi ryhtynyt alan ammattilainen). Tämä on tutkijalle hikinen paikka: Minkälaiseen tutkijaposition voi asettua, ottaen huomioon lasten ja ammattilaisten välisen valtasuhteen olemassaolon? Kun pitäisi samalla olla ihmisenä läsnä arkipäivän sosiaalisissa tilanteissa normaalina aikuisena ihmisenä, osallistua kahvihetkiin ja jutella mukavia.

Sen sijaan tutkijan auktoriteettiasemaa suoraan suhteessa lapsiin on instituutioetnografioissa pohdittu paljonkin. Melko kriittisesti suhtaudutaan kuitenkin aikoinaan Nancy Mandellin (1988) lanseeraamaan ”the least adult role” -malliin. Tällaisessa tutkijanroolissa pitäisi pyrkiä minimoimaan aikuisen tutkijan ja lapsen välisiä eroja tekeytymällä mahdollisimman lapsen kaltaiseksi, sulautumalla lasten joukkoon, identifioidumalla heihin. Tällaisesta tutkijan roolista löytyy yhtymäkohtia aikoinaan antropologiassa paljon kritiikkiä osakseen saaneeseen pyrkimykseen ”olla yksi heistä” (go native) ja nähdä maailma ”heidän” silmin (Gulløv ja Højlund 2003, 98–104).

Sen lisäksi, että on syytä välttää lasten maailmojen ”eksotisointia” korostetaan tänä päivänä enemmänkin sitä, että lasten ja aikuisten välisiä valtasuhteita ei voi ignoroida, ja että tutkijalla on eettinen ja metodologinen vastuu ottaa valtasuhde huomioon (Christensen & James 2000, 6). Auktoriteettiero voi, ja pitääkin, pyrkiä pienentämään, ja lähestymään lapsia mahdollisimman tasa-arvoisesti. Monet tutkijat ovat ymmärtäneet positionsa vailla auktoriteettia olevana aikuisena, erotuksena aikuisista, joilla on ammattiosaamisen tuomaa valtaa lapsiin (Strandell 1994; Gulløv 1999; Palludan 2004). Pari- ja ryhmähaastatteluiden käyttäminen lapsia haastateltaessa on pidetty auktoriteettiero lieventävänä ja valtasuhteen tasapainottamista edistävänä asiana.

Eettinen symmetria

Lasten näkeminen sosiaalisina toimijoina ja osallistujina on vienyt pohjan aikaisemmin itsestään selvyytensä pidetystä käsityksestä aikuisten ja lasten perustavanlaatuisesta ontologisesta erosta. Tällöin on myös kysyttävä, edellyttääkö lasten tutkiminen erityisiä menetelmiä ja eettisiä periaatteita? Vastausta tähän kysymykseen on haettu eettisen symmetrian periaatteesta, jonka mukaan *mitään eroa lasten ja aikuisten välillä ei pidä ottaa lähtökohtaisesti annettuna*. Lapsitutkimuksessa tulisi tällöin lähteä liikkeelle samoista eettisistä periaatteista, jotka ohjaavat muutakin tutkimusta. Periaate ei tarkoita sitä, etteikö lasten ja aikuisten tutkimisen välillä olisi mm. eettistä kunnioitusta koskevia eroja. Näiden tulisi kuitenkin nousta konkreettisissa tutkimustilanteissa eteen tulevista tarpeista sen sijaan, että ne toimisivat etukäteisoletuksina (Christensen & Prout 2002, 481–482; Christensen & James 2000, 1–8).

Tutkimuksen aineistonkeruuta suunnitteleva tutkija törmää herkästi käsityksiin lapsista *haavoittuvina* ja erityisen suojelun tarpeessa olevina, jolloin edellytetään erityisiä lähestymistapoja lapsia tutkittaessa. Tällainen ajattelutapa herkästi ympäröi lapsen aikuisilla ”portinvartijoilla”, joille annetaan valtuudet edustaa lasta, puhua lapsen puolesta ja tulkita, mikä on lapsen edun mukaista. Viitataan esimerkiksi siihen, että lapsi ei voi ymmärtää mitä heidän osallistumisestaan tutkimukseen voi seurata (voisi tietysti kysyä ymmärtävätkö aikuiset aina mitä tutkimuksesta, johon he osallistuvat voi seurata?) (Kampmann 2003, 174–177; Christensen & Prout 2002). Suojelun nimissä lasten mahdollisuutta ilmaista mielipiteensä heitä itseään koskevissa asioissa ja vaikuttaa heistä kerättävään tietoon voi siten rajoittaa tai evätä.

Käytännössä lapsitutkimusta ohjaavat eettiset periaatteet ovat usein sekoitus erilaista ajattelua. Esimerkiksi Priscilla Aldersonin monissa yhteyksissä siteeratulta lapsitutkimuksen 10 eettisen kysymyksen listalta (ks Alderson 1995; Alderson & Morrow 2004, 137–142; Alanen 1998; Christensen & Prout 2002, 490) löytyy sekä lasten haavoittuvuutta ja suojelua korostavaa, että samojen eettisten periaatteiden soveltamista lapsiin ja aikuisiin ja lasten osallisuutta korostavaa ajattelua (Kampmann 2003, 174–177).

Konkreettisissa tutkimustilanteissa joutuu useimmiten tasapainoilemaan suojelun ja osallistumisen periaatteiden välillä. Haluaisin kuitenkin liittää haavoittuvuuden lasten ja aikuisten väliseen valtasuhteeseen ja lasten alistaiseen asemaan siinä, pikemmin kuin mihinkään yksilölliseen ominaisuuteen. Painottaisin yksilöllisen haavoittuvuuden sijasta ”rakenteellista” haavoittuvuutta, joka on seuraus lapsuuden asemasta yhteiskunnassa. Lapsuuden ja aikuisuuden välinen valta- ja auktoriteettisuhde on erityinen suhde, joka vaatii tutkijoilta sensitiivisyyttä: lapset ovat aikuisten huolenpidon, kasvatuksen ja kontrollin kohteena, ja he ovat sitä juuri niissä paikoissa missä teemme etnografista tutkimusta. Lisääntyneellä tiedolla voi olla laajakantoisia seurauksia lasten elämään. Kvalitatiivinen lapsitutkimus tuottaa yksityiskohtaista tietoa lasten arjesta ja toiminnasta siinä, ja voi siten tarjota myös uusia välineitä lasten entistä hienovaraisemmalle ohjaukselle ja kontrolloimiselle. Tutkijan olisi hyvä ainakin tiedostaa minkälaisiin interventioihin lasten tutkiminen antaa mahdollisuuksia.

Millä tavalla voisi sitten vahvistaa lasten asemaa tutkimuksessa? Se on haaste sekä lapsi- ja lapsuustutkimusta tekeville tutkijoille että erilaisille tutkimuksen portinvartijoille. Näyttää siltä, että Suomessa ollaan vielä aika kaukana tilanteesta, missä lasten osallistumisen periaate otettaisiin rutiininomaisesti huomioon tutkimusta suunniteltaessa. Meillä on vahva traditio ajatella lapsista ensisijaisesti haavoittuvina. Suojelun nimissä lapset herkästi erillistetään ja eristetään mahdollisuuksista vaikuttaa heitä itseään koskeviin asioihin ja puhua omassa asiassaan. Tässä viittaen laajemmin yhteiskunnassa vallitsevaan ajatteluun lapsista. Osallistumisen periaate tahtoo herkästi jäädä korulauseeksi, jolla ei ole paljoakaan käytännön merkitystä. Väitetään jopa, että lapsipolitiikassa olisi viime vuosina otettu askel taaksepäin. Muutoksen piirteitä ovat mm. lasten ja aikuisten vastakkaisuuden korostaminen ja lasten esittäminen joko kärjistetyn suojelua tarvitsevinä tai ankarampia rangaistuksia ja kontrollin kiristämistä tarvitsevinä, jolloin heidän mielipidettään heitä itseään koskevissa asioissa ei kysytä (Harrikari 2004). Viitataan myös mediajulkisuutta hallinneeseen puheeseen, jossa pyritään saattamaan lapset näkymättömään, mutta samalla hienovaraisesti jatkuvaan aikuisten valvontaan. Lasten ja aikuisten vastakkainasettelu on korostetun näkyvää, lasten tulisi ”antaa olla lapsia”, mikä tarkoittaa toimijuuden ja osallistumisen ulkopuolelle sulkemista (Satka & Moilanen 2004).

Toisaalta, lasten osallistuminen ei tarvitse tarkoittaa enempää kuin aikuistenkaan kohdalla. Lasten oikeutta osallistumiseen ja vaikuttamiseen on jopa tulkittu tarkoittavan, että lapset tulisi ottaa mukaan tutkimusprosessiin kanssatutkijoiksi. Heidän pitäisi silloin saada vaikuttaa jo tutkimuskysymyksiin ja tutkimusasetelmiin, ja toimia itse esimerkiksi haastattelijoina (ks Alderson 2000). En kuitenkaan näe, että tutkittavien vetäminen mukaan itse tutkimusprosessiin voisi olla mikään yleinen vaatimus, sen enempää lasten kuin aikuistenkaan kohdalla. Vaikka löytyy

esimerkkejä onnistuneista hankkeista, lasten mukaan ottaminen voi joskus olla myös eettisesti arvokasta. Lapset saattavat joutua eräänlaisiksi panttivangeiksi ”lasten edun” nimissä virittetyille hankkeille, johon heillä ei käytännössä ole ollut mahdollisuutta vaikuttaa (Kampmann 2003, 172–173).

”Käsitteellinen” portinvartiointi

Minkälaisia representaatioita tuotamme lapsista, miten kerromme heistä potentiaalisille tiedon käyttäjille? Sitä tutkimukseen osallistuvat lapsetkin välillä miettivät kun he tivaavat tutkijalta vastauksia heitä askarruttaviin kysymyksiin:

”Mitä sä teet? Mitä sä tos äsken kirjoitit? Kirjoitiko et me pelataan futista? Kirjoititko että leikin Antin kaa? Miksi aina kirjoitat kun sanon jotakin? Kirjoitatko kirjan? Lue toi kaikki... (osoittaa sivua) Minkälaisen kirjan kirjoitat? Aiotko myydä sitä? (HS: Kyl kai...) Hih, sit me voidaan ostaa se kanss. Joo, ja sit isit ja äidit voi nähdä miten lapset leikkii, et me ei kiusata ollenkaan (ironisesti)...”

Tässä, omasta päiväkotitutkimuksestani poimitussa esimerkissä lasten kysymyksistä tutkijalle lapset tekevät monia asioita. He tarkistavat, että tutkijan raportointi vastaa todellisuutta ja he pohdiskelevat millä tavalla kirjoittamiseni liittyy heidän tekemisiinsä. Sen lisäksi heitä kiinnostaa mitä tiedolla tullaan tekemään ja miten se tullaan välittämään eteenpäin. Lopuksi he osoittavat olevansa tietoisia siitä, että tiedolla voi kontrolloida lapsia, ja uteliaisuutta sen suhteen miten heidät tullaan representoimaan niille, joilla on heihin valtaa, isille ja äideille.

Kysymyksellä siitä, miten representoidaan lapsia ”isille” ja ”äideille” on tärkeä ei vähiten sen takia, että lapsilla itsellään ei juurikaan ole valtaa vaikuttaa siihen kuvaan, mikä heistä luodaan. Tutkijan pitäisi sen takia olla erityisen sensitiivinen niille käsitteille ja näkökulmille, jotka hän ottaa tutkimuksensa lähtökohdiksi. Nämä ovat toki yleisiä tutkimuksen ongelmia, mutta korostuvat lapsitutkimuksessa epätasaisten valta-asemien takia. Tutkijoiden ei saisi omalla toiminnallaan vahvistaa lapsuuden rakenteellista haavoittuvuutta.

Tässä haluaisinkin laajentaa portinvartiointia käsittämään myös ”käsitteellistä” tai diskursiivista portinvartiointia (Strandell 2002). Tällä viitataan siihen käsitteistöön, jonka avulla lapsuuden instituutioiden ammatillaiset tekevät työnsä. Käsitteet ovat ammattilaisten käytännön työn välineitä ja oman ammatti-identiteetin peruspilareita. Niillä ajetaan ammatillisia intressejä ja legitimoidaan omaa osaamistaan. Lasten kanssa työtä tekevien ammatillisten diskursseilla on hegemoninen asema, koska ne ovat syvälle ankkuroituneita kasvatuskäytäntöihin (Prout & James 1990). Niiden avulla voi harjoittaa ”käsitteellistä” portinvartiointia: määritellä minkälaisia lapset ja lasten väliset suhteet ovat ja mitä lapset tekevät. Mitä enemmän ”omistaa” kyseistä kenttää sitä enemmän pystyy harjoittamaan tällaista portinvartiointia. Käsitteet ovat, asiantuntijavallan siivittämistä, saavuttaneet kulttuurissamme aseman luonnollisina, itsestään selvinä ja myös normatiivisina käsitteinä.

Leikin käsite on keskeinen lasten kanssa tehtävän kasvatustyön väline. Omassa tutkimuksessani jouduin ottamaan jatkuvasti etäisyyttä leikin käsitteen oletusarvoisesta itsestään selvyydestä. Vaikka kuinka pyrin pitämään kysymystä siitä mitä lapset tekevät auki, leikki tarjoutui rutiininomaisesti vastaukseksi. Leikillä on kulttuurissamme vakiintunut ja normatiivinen asema; on vaikea lähestyä lasten tekemisiä lähtökohdista, joissa vastaus ei ole jo annettu. Yhtenä esimerkkinä leikin tunkeutumisesta joka paikkaan toimikoon käännösesimerkki: Käännätin artikkelia varten muutamia päiväkodin vuorovaikutusepisodeja englanniksi. Miten olikaan, kääntäjä oli korvannut yhden episodin kaikki tekemistä ilmaisevat sanat leikki-sanalla: ”aetaan..., mä tiedän mitä aetaan..., mä en oo enää mukana..., mä oon Akin kaa...” kääntyivät muotoon ”let’s play..., I know

what we can play... I don't want to play anymore... I play with Aki...". Käännös ei suinkaan kerro huolimattomuudesta, vaan leikin kulttuurisesti itsestään selvästä asemasta lasten yhteydessä.

Vaarana on tässä, että tutkijoina suhtaudumme tällaisiin käytössä oleviin käsitteisiin ikään kuin ne olisivat valtasuhteista vapaita ja neutraaleja käsitteitä. Huomaamatta tulee rakennettua tutkimukseen sisään lähtökohtia, joissa sementoidaan lasten "toiseus" ja alistaisuus. Leikki on yksi niistä käsitteistä, joiden avulla trivialisoidaan lasten tekemisiä, etäännytetään ne aikuisten "todellisista" tekemisistä ja korostetaan lasten ja aikuisten vastakkaisuutta (Thorne 1993, 4–6). Se on käsite jonka avulla lapset työnnetään "omaan erilliseen kulttuuriinsa" – pois osallisuudesta ja vaikuttamisesta.

Ongelmana ei useinkaan ole se, että meillä on liian vähän tietoa lapsista, vaan se, että meillä on liian valmiita vastauksia. Pitäisi pyrkiä olemaan tietoinen siitä, millä lapsuuden konstruktiolla operoi. Ikävaiheajattelu istuu meissä kaikissa niin syvällä, että se vaikuttaa – tiedostamatta – monenlaisiin tutkimusprosessin valintoihin, alkaen siitä, minkä ikäryhmän on valinnut tutkimuksen kohteeksi ja millä perusteilla (Gulløv & Højlund 2003, 52–69).

Huomattava osa lapsi- ja lapsuustutkimuksessa esiin nousevista eettisistä kysymyksistä näytävät siis kiteytyvän valta- ja auktoriteettisuhteeseen lasten ja aikuisten välillä ja lasten alistaiseen asemaan lapsuuden instituutioissa. Kun lapsia tutkitaan instituutioiden piirissä tutkija astuu valtasuhteen merkityksellistämälle kentälle, ja joutuu pohtimaan omaa asemaansa siinä. Hän joutuu pohtimaan myös mitä laajempia seurauksia lasten tutkimisella voi olla lasten elämälle.

Kirjallisuus

- Alanen, Leena (1998) Eettisesti kestävää lapsitutkimusta? Lasten asema ja oikeudet yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa. Esitelmä Jyväskylän yliopiston eettisen toimikunnan koulutuspäivässä 'Yksilön asema ja oikeudet tieteellisessä tutkimuksessa', Jyväskylän yliopisto 6.5.1998.
- Alderson, Priscilla (1995) *Listening to Children*. Children, Ethics and Social Research. Barking: Barnardos.
- Alderson, Priscilla (2000) *Children as Researchers*. The Effects of Participation Rights on Research Methodology. Teoksessa P. Christensen ja A. Prout (toim.) *Research with Children. Perspectives and Practices*. London: Falmer Press, 241–257.
- Alderson, Priscilla ja Morrow, Virginia (2004/1995) *Ethics, social research and consulting with children and young people*, Essex: Barnardo's.
- Christensen, Pia ja James, Allison (2000) Introduction: Researching Children and Childhood: Cultures of Communication. Teoksessa P. Christensen ja A. James (toim.) *Research with Children. Perspectives and Practices*. London: RoutledgeFalmer, 1–8.
- Christensen, Pia ja Prout, Alan (2002) Working with ethical symmetry in social research with children. *Childhood* 9 (4), 477–497.
- Corsaro, William (1985) *Friendship and Peer Culture in the Early Years*. Norwood: Ablex.
- Gulløv, Eva (1999) *Betydningsdannele blandt børn*. København: Gyldendal.
- Gulløv, Eva ja Højlund, Susanne (2003) *Feltarbejde blandt børn*. Metodologi og etik i etnografisk børneforskning. København: Gyldendal.
- Harrikari, Timo (2004) Yhteiset kotiintuloajat. Tehokasta rikosentorjuntaa, vastuullista lastensuojelua vai perusoikeusloukkauksia? Haaste 3/2004.
- Kampmann, Jan (2003) Etiske overvejelser i etnografisk børneforskning. Teoksessa E. Gulløv ja S. Højlund (toim.) *Feltarbejde blandt børn*. Metodologi og etik i etnografisk børneforskning. København: Gyldendal, 167–183.
- Lallukka, Kirsi (2003) Lapsuusikä ja ikä lapsuudessa. Tutkimus 6–12-vuotiaiden sosiokulttuurisesta ikätiedosta. *Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research* 215.
- Lehtinen Anja-Riitta (2000) Lasten kesken. Lapset toimijoina päiväkodissa. Jyväskylä: SoPhi 55.
- Mandell, Nancy (1988) The Least-Adult Role in Studying Children. *Journal of Contemporary Ethnography* 16 (4), 433–467.
- Mäkelä, Klaus (1991) Kvalitatiivisen analyysin arviointiperusteet. Teoksessa K. Mäkelä (toim.) *Kvalitatiivisen aineiston analyysi ja tulkinta*. Helsinki: Gaudeamus, 42–61.
- Palludan, Charlotte (2004) *Børnehaven gør en forskel – et pædagogisk-antropologisk hverdagslivsstudie af differentieringsprocesser*. PhD-avhandling, København: Danmarks Pædagogiske Universitet.

- Prout, Alan ja James, Allison (1990) A new Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems. Teoksessa A. James ja A. Prout (toim.) *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. London: The Falmer Press, 7–34.
- Satka, Mirja ja Moilanen, Johanna (2004) Lasten mukaan ottamisen ja ulosjättämisen paikat – suomalaisten sukupolvisuhteiden siirtymät ja lasten asema. Teoksessa T. Helne, S. Hänninen ja J. Karjalainen (toim.) *Seis yhteiskunta – tahdon sisään!* Jyväskylä: SoPhi 2004, 125–148.
- Strandell, Harriet (1994) Sociala mötesplatser för barn. Aktivitetsprofiler och förhandlingskulturer på daghem. Helsinki: Gaudeamus.
- Strandell, Harriet (1995) Päiväkoti lasten kohtaamispaikkana. Tutkimus päiväkodista sosiaalisten suhteiden kenttänä. Helsinki: Gaudeamus.
- Strandell, Harriet (2002) On Questions of Representation in Childhood Ethnography. Teoksessa D. Cook (toim.) *Symbolic Childhood*, New York: Peter Lang, 17–35.
- Thorne, Barrie (1993) *Gender Play. Girls and Boys in School*. New Brunswick: Rutgers University Press.

Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus Stakes järjestää ensisijaisesti sosiaalialan mutta myös terveydenhuollon laadullista tutkimusta tekeville tutkijoille

KUTSUSEMINAARIN 02.05.2005

LAADULLISEN SOSIAALITUTKIMUKSEN EETTISET KYSYMYKSET

Stakesin auditorio, os. Lintulahdenkuja 4, 1. krs

Seminaarin puheenjohtajana toimii ylijohtaja Matti Heikkilä Stakesista

OHJELMA

13.00	Seminaarin avaus
Professori J.P. Roos , Helsingin yliopisto
13.15	Laadullisen sosiaalitutkimuksen eettinen sääteily
Professori Klaus Mäkelä
Keskustelua
14.00	Pienyhteisön tutkimisen eettiset ongelmat
Tutkimusprofessori Marja Holmila , Stakes
Keskustelua
14.45	Kahvitauko
15.00	Ymmärtämisen ongelma eettisenä kysymyksenä kvalitatiivisessa tutkimuksessa
Erikoistutkija Matti Kortteinen , Stakes
Keskustelua
15.30	Lapset, etiikka ja vaikea osallisuus
Dosentti, yliopiston lehtori Harriet Strandell , Helsingin yliopisto
16.00	Päätöskeskustelu

Osanottajat

Erityissuunnittelija Kirsi Alila, Pääkaupunkiseudun sosiaalialan osaamiskeskus
Tutkija Sirpa Andersson, Stakes
Projektikoordinaattori Mirja Asikainen, Stakes
Kehittämiskonsultti Pekka Borg, Helsingin kaupungin sosiaalivirasto
Lasten ja perheiden palveluiden johtaja Anna Cantell-Forsbom, Vantaan kaupunki
Tutkija Ritva Engeström, Helsingin yliopisto
Kari Gröhn, STM
Erikoistutkija Eija Grönroos, Stakes
Erikoistutkija Seija Haapasalo, Kuntoutussäätiö
Erikoistutkija Pekka Hakkarainen, Stakes
Petri Hautaniemi, Helsingin yliopisto
Tutkimuspäällikkö Riitta Haverinen, Stakes
Erityissosiaalityöntekijä Alpo Heikkinen, Helsingin kaupunki
Erikoistutkija Tarja Heino, Stakes
Tutkija Outi Hietala-Paalamaa, Kuntoutussäätiö
Tommi Hoikkala, Nuorisotutkimusverkosto
Projektipäällikkö Hannele Hokkanen, Helsingin ammattikorkeakoulu
Tutkimusprofessori Marja Holmila, Stakes
Tutkija Sirpa-Liisa Hovi, Stakes
Lakimies Johanna Huovinen, STM
Suunnittelija Tuula Hurnasti, Stakes
Ylitarkastaja Raija Hynynen, Ympäristöministeriö
Erityisasiantuntija Hannele Häkkinen, Kuntaliitto
Erikoistutkija Kaija Hänninen, Stakes
Tutkija Minna Janhonen, Työterveyslaitos
Psykiatri Ritva Jokinen, Omaiset mielenterveyden tukena
Tutkija Heini Kainulainen, Oikeuspoliittinen tutkimuslaitos
Erikoistutkija Timo Karjalainen, Stakes
Tutkija Anne-Mari Keskisalo, Nuorisotutkimusverkosto
FT Tapio Kirsti, Tampereen yliopisto
Erikoistutkija Riitta-Liisa Kokko, Stakes
Kehittämiskonsultti Pertti Korteniemi, Helsingin sosiaalivirasto
Erikoistutkija Matti Kortteinen, Stakes
Erikoistutkija Riitta-Sisko Koskela, Työterveyslaitos
Arja Koski, Diakonia-ammattikorkeakoulu
Tutkimusavustaja Paula Koskinen, Stakes
Arkistohoitaja Arja Kuula, Yhteiskuntatieteellinen tietokanto
Dosentti Tapio Kuure, Tampereen yliopisto
Tutkija Sirkka-Liisa Kärkkäinen, Stakes
Tutkimussihteeri Annika Laisola-Nuotio, Kuntoutussäätiö
Tutkija Heidi Laitinen, Diakonia-ammattikorkeakoulu
Erikoistutkija Johanna Lammi-Taskula, Stakes
Tutkijakoulutettava Anu Leinonen, Jyväskylän yliopisto
Tutkija Anna Leppo, Helsingin yliopisto
Erikoissuunnittelija Päivi Lindberg, Stakes
Tutkija Pauliina Luopa, Stakes
Tutkija Minna Luukkainen, Kuurojen Palvelusäätiö
Tutkija Riikka Lämsä, Helsingin yliopisto
Projektisuunnittelija Maili Malin, Stakes
Erikoistutkija Kristiina Manderbacka, Stakes

Tutkija-sosiaalityöntekijä Annina Myllärniemi, Pääkaupunkiseudun sosiaalialan osaamiskeskus
Erikoistutkija Pia Mäkelä, Stakes
Professori Klaus Mäkelä
Sanna Mäkipää
Professori Pauli Niemelä, Kuopion yliopisto
Pääsihteeri Reetta Niemelä, Tutkimuseettinen neuvottelukunta
Dosentti Pirjo Nikander, Tampereen yliopisto
Irma Nikula, Helsingin kaupunki
Tutkija Yrjö Nuorvala, Stakes
Projektipäällikkö Päivi Nurmi-Koikkalainen, Stakes
Lehtori Pirjo Näkki, Diakonia-ammattikorkeakoulu
Tutkija Anni Ojajarvi, Stakes
Tutkija Paula Paavilainen, Tampereen yliopisto
Lakimies Marja Pajukoski, Stakes
Sini Perho, Joensuun yliopisto
Tutkija Jussi Perälä, Stakes
Tutkija Keijo Piirainen, Diakonia-ammattikorkeakoulu
Tutkimusjohtaja Kari Poikolainen, Stakes
Professori J.P. Roos, Helsingin yliopisto
Yliopettaja Merja Saarela, Hämeen ammattikorkeakoulu
Marja Saarenheimo, Vanhustyön keskusliitto
Projektipäällikkö Minna Salmi, Stakes
Kehittämispäällikkö Anna-Liisa Salminen, Stakes
Hallitussihteeri Päivi Salo, STM
Yliopistonlehtori Ullamaija Seppälä, Helsingin yliopisto
Erikoistutkija Marita Sihto, Stakes
Tutkija Tiina Silvasti, Helsingin yliopisto
Projektisuunnittelija Leini Sinervo, Stakes
Anne Siponen, Tampereen yliopisto
Anu Siren, Helsingin yliopisto
Kehittämispäällikkö Tytti Solantaus, Stakes
Tutkija Saila Sormunen, Stakes
Päätoimittaja Kerstin Stenius, Stakes
Yliopiston lehtori Harriet Strandell, Helsingin yliopisto
Tutkija Bitta Söderblom, Stakes
Erikoistutkija Christoffer Tigerstedt, Stakes
Tutkija Sini Toikka, Stakes
Tutkija Hanna Toiviainen, Stakes
Erikoistutkija Helena Tuorila, Kuluttajatutkimuskeskus
Tutkija Pirjo Turtiainen, Helsingin yliopisto
Tutkija Jukka Törrönen, Stakes
Tutkija Tiina Valkendorff, Helsingin yliopisto
Tutkija Jukka Valkonen, Kuntoutussäätiö
Tutkija Katariina Warpenius, Stakes
Tutkija Katri Vataja, Stakes
Eija Vikman, Kotkan kaupunki
Leena Virtanen
Tutkija Meri Vuorenkoski, Stakes
Tutkimusavustaja Kaisa Öhman, Stakes

TYÖPAPEREITA-sarjassa aiemmin ilmestyneet

2005

Matti Rimpelä, Anni Ojajärvi, Pauliina Luopa, Hanne Kivimäki: Kouluterveyskysely, kouluterveydenhuolto ja terveystieto. Perusraportti kyselystä yläkouluille ja terveyskeskuksille
Työpapereita 1/2005 Tilausnro T1/2005

Kalle Reinikainen, Timo P. Karjalainen: Sosiaalisten vaikutusten arviointi voimajohtohankkeissa
Työpapereita 2/2005 Tilausnro T2/2005

Mauno Konttinen, Milla Roos (toim.): Annus Medicus Fenniae 2005. Nordiskt hälsodirektörsmöte. Tórs-havn, 21.–23. augusti 2005
Työpapereita 3/2005 Tilausnro T3/2005